
BIBΛIOKPIΣIEΣ

Ioannis Anastassiou, Zum Wortfeld «Trauer» in der Sprache Homers, Phil. Diss. der Univ. Hamburg, Hamburg 1973. 80, σσ. 224.

Σκοπὸς τῆς ἐργασίας τοῦ Ἀ(ναστασίου) ποὺ ἐνεκρίθη σὰν διδακτορικὴ διατριβὴ ἀπὸ τὴν φιλοσοφικὴ σχολὴ τοῦ πανεπιστημίου τοῦ Ἀμβούργου εἶναι ἡ ἐξέταση τοῦ λεξιλογικοῦ πεδίου «λύπη» στὸν Ὀμηρο.

Ἡ θεωρία τοῦ λεξιλογικοῦ πεδίου βρῆκε τὰ τελευταῖα κυρίως χρόνια μεγάλη πρακτικὴ ἐφαρμογὴ στὴν ὀμηρικὴ γλῶσσα καθὼς μαρτυρεῖ τὸ πλῆθος τῶν σχετικῶν ἐργασιῶν. Τὸ ἐνδιαφέρον ποὺ παρουσιάζουν οἱ μελέτες αὐτοῦ τοῦ εἴδους ὀφείλεται κυρίως στὸ γεγονός ὅτι ὁ Ὀμηρος χρησιμοποιεῖ γιὰ κάθε εὐρύτερο σημασιολογικὸ πεδίο μιᾶς συγκεκριμένης ἔννοιας διαφορετικὲς λέξεις, ἢ κάθε μιὰ ἀπὸ τὶς ὁποῖες διεκδικεῖ μιὰ ὀρισμένη θέση μέσα στὸ λεξιλογικὸ πεδίο.

Ἡ διατριβὴ ποὺ κρίνουμε ἐδῶ γράφτηκε κατὰ τὴ μακρὰ παραμονὴ τοῦ συγγραφέα στὴ Γερμανία ὅπου σπούδασε μὲ ὑποτροφία τοῦ Γερμανικοῦ Κέντρου Ἑρευνῶν (Deutsche Forschungsgemeinschaft). Ἡ μακρὰ θητεία τοῦ συγγρ. στὸ Λεξικὸ τοῦ πρώιμου ἑλληνικοῦ ἔπους (*Lexikon des frühgriechischen Epos*), στὸ ὁποῖο ἔχει γράψει ἀρκετὰ ἐνδιαφέροντα ἀρθρα-λήμματα, τοῦ ἔδωσε τὴ δυνατότητα νὰ προβληματισθεῖ πάνω στὸ πλούσιο ὕλικὸ ποὺ πραγματεύτηκε ἔχοντας σὰν γνώμονα τὶς ἀρχές καὶ τὴν μέθοδο ἐρεύνης ποὺ ἀκολουθεῖ τὸ παραπάνω μνημειῶδες λεξικό. Ἔτσι πρέπει ἀπὸ τὴν ἀρχὴ νὰ τονίσουμε ὅτι ὁ Α. πραγματεύτηκε τὸ ὕλικὸ κατὰ τὸν καλύτερο δυνατὸ τρόπο λαμβάνοντας ὑπόψη ἀνάλογες ἐρευνες πάνω στὰ ὀμηρικὰ λεξιλογικὰ πεδία καὶ ἀξιολογώντας ἕνα τεράστιο βιβλιογραφικὸ ὕλικό, ὅσο καὶ ἂν αὐτὸ δὲ γίνεται ἀντιληπτὸ ἀπὸ τὸν πίνακα τῆς βιβλιογραφίας ποὺ παραθέτει (σσ. VII-XII).

Στὴν Εἰσαγωγὴ (σσ. 1-6) ὁ συγγρ. ἐκθέτει τὸ σκοπὸ ποὺ ἔθεσε καὶ τὴν μέθοδο ποὺ ἀκολούθησε κατὰ τὴν πραγμάτευση τοῦ θεματός του τονίζοντας ἰδιαιτέρα τὴ σημασία τῶν λεξιλογικῶν πεδίων γιὰ τὴν ἀπόκτηση σαφοῦς εἰκόνας τῆς ὀμηρικῆς γλώσσας. Γιὰ τὴ θεμελιώδη ἔννοια «λύπη» ὁ Ὀμηρος χρησιμοποιεῖ πάρα πολλὰ λέξεις (οὐσιαστικά, ῥήματα, ἐπίθετα). Τὰ ὑπάρχοντα ὁμοῦς λεξικά μεταφράζουν ἄοριστα τὶς ἔννοιες αὐτὲς χωρὶς κἂν νὰ ἐντοπίζουν τὶς διαφορὲς σημασιολογικὲς ἀποχρώσεις κάθε λέξεως. Ὁ συγγρ. τονίζει πολὺ σωστά, ὅτι ὁ ἀνατρέχων στὰ λεξικά γιὰ τὴν ἀνέυρεση τῶν διαφόρων σημασιῶν τῶν σχετικῶν λέξεων μπορεῖ νὰ σχηματίσει ἐσφαλμένη εἰκόνα γιὰ τὴ σημασία τῶν λέξεων αὐτῶν μεταφέροντας ὑποσυνείδητα τὶς σύγχρονες ἀντιλήψεις περὶ λύπης στὴν ὀμηρικὴ κοινωνία. Ἰπάρχει ὁμοῦς μιὰ θεμελιώδης διάκριση: Ὁ ὄρος «λύπη» (Trauer) δηλώνει σήμερα μιὰ ἐσωτερικὴ, «στατικὴ» κατάσταση.

Στόν "Όμηρο όμως ο όρος εκφράζει μιὰ έσωτερική, δυναμική κίνηση και αντίδραση σέ ένα έξωτερικό συμβάν. Τό βασικό αυτό λάθος διέπραξε ο J. H. H. Schmidt στό έργο του *Synonymik der griechischen Sprache* (τόμ. II σ. 580) ο όποιος προσπάθησε νά ταυτίσει τις γερμανικές λέξεις που εκφράζουν λύπη με τις αντίστοιχες όμηρικές. 'Ο Schmidt, τονίζει ο Α., παρέβλεψε τό αξίωμα του 'Αριστάρχου («Όμηρον έξ 'Ομήρου σαφηνίζει») με αποτέλεσμα νά δίνει έσφαλμένες πληροφορίες για τή συγκεκριμένη σημασία κάθε λέξεως καθώς και για τις σημασιολογικές αποχρώσεις λέξεων που έχουν τήν ίδια ρίζα.

Στις σσ. 7-226 ο Α. πραγματεύεται τις λέξεις που ανήκουν στό λεξιλογικό πεδίο («λύπη»): *άχνυμαι, άκαχέσθαι, άκαχεΐν, άκάχημαι* σσ. 7-47. *άχομαι* 48-49, *άχος* 50-75. *άχεύων-άχέων* 76-88. Λέξεις με τή ρίζα *κηδ-* 89-92, *κηδος* 93-123. *κηδω(-ομαι)* 124-149. *λυγρός* 150-169. *λευγαλέος* 170-178. *πένθος* 179-194. *πενθε(ί)ω* 195-199. *ταλαπενθής* 200. *πολυπενθής* 201-202. *νεοπενθής* 203 και *τετίμημαι* 205-216. 'Ακολουθεΐ ο επίλογος όπου συνοψίζει τά πορίσματα τής έρευνάς του (σσ. 217-220) και πίνακας τών χωρίων που πραγματεύτηκε (σσ. 221-224).

'Ο συγγρ. εξετάζει τις παραπάνω λέξεις κατά έναίιο τρόπο. Πρώτα αναφέρεται στην έτυμολογία κάθε λέξεως. (Στό σημείο αυτό ή προσωπική συμβολή του συγγρ. είναι από τή φύση του αντικειμένου περιορισμένη. Μας δίνει όμως με τρόπο μεθοδικό τις διάφορες έτυμολογίες που προτάθηκαν μέχρι τώρα με πλούσιες βιβλιογραφικές παραπομπές). Κατόπιν παραθέτει τις πληροφορίες που μας δίνουν τά σχόλια καθώς και τις διάφορες έρμηνείες τών αρχαίων σχολιαστών. 'Εδώ ο συγγρ. κινεΐται με αξιοθαύμαστη ευχέρεια.

Στό Β' μέρος έρμηνεύει τά χωρία που επέλεξε με συγκεκριμένα κριτήρια και με άπώτερο σκοπό τόν καθορισμό τών διαφόρων σημασιολογικών ομάδων. Στό Γ' μέρος πραγματεύεται τή χρήση κάθε λέξεως. 'Ο συγγρ. παρέχει, όπου κρίνει άπαραίτητο, στατιστικά στοιχεία, αναφέρει τους λόγους και τους σκοπούς συνδέσεως μιās λέξεως με όρισμένα μόρια (π.χ. *άχνυμαι + περ*), με συγκεκριμένες λέξεις (*κηρ, θυμός*) κ.ά.

Τις λέξεις *άχνυμαι, άκαχέσθαι, άκαχεΐν* και *άκάχημαι* εξετάζει ο Α. πολύ σωστά σάν μιὰ ενότητα. Τό γεγονός ότι οι αρχαΐοι σχολιαστές έρμηνεύουν τις λέξεις αυτές κυρίως με τό ρήμα «λυποϋμαι», «άλγέω» δείχνει ότι δέν γίνεται ακριβής μετάφραση αλλά παράφραση τών παραπάνω ρημάτων. 'Ο συγγρ. μετά τήν ανάλυση τών σχετικών χωρίων καταλήγει στό συμπέρασμα: Τό ρήμα *άχνυμαι* (όπως και άλλα ρήματα που ανήκουν στό ίδιο λεξιλογικό πεδίο) παρουσιάζει δύο βασικές σημασιολογικές αποχρώσεις: α) δηλώνει μιὰ έσωτερική, παθητική μορφή λύπης με «καταπιεστικό χαρακτήρα»: β) εκφράζει δυναμική αντίδραση του πάσχοντος άτομου που έξωθεΐται σέ μιὰ συγκεκριμένη ενέργεια (π.χ. εκδίκηση για τόν θάνατο άγαπημένου προσώπου).

'Ενδιαφέρον παρουσιάζει στην περίπτωση αυτή ή σχέση μεταξύ όργης και λύπης (Zorn-Leid). Τό σχόλιο D A 103 (σύγκρ. σχόλ. BT Σ 112) μεταφράζει τή *μηχ. άρνόμενος* με τή *λ. όργιζόμενος*. 'Ο Α. κάνει ώραίες παρατηρήσεις πάνω στό θέμα αυτό (πρβ. σ. 18 ύποσημ. 2, σ. 25, 47 κ.ά.) τονίζοντας ότι ή όργη όταν έχει τή λύπη σάν αίτιο είναι μιὰ «innere Situation» όσο και άν τις περισσότερες φορές εκδηλώνεται σάν «äussere Reaktion». Στό σημείο αυτό ο Α. θα έπρεπε νά αναφέρει τή χαρακτηριστική έκφραση: *οιδάνεται*

κραδίη χόλω (I 553 και 646) που έχει ἔμμεση σχέση με τὸ λεξιλογικὸ πεδίο «λύπη». Ἡ ἔκφραση οἰθαλέους δ' ἄμφ' ὀδύνησι' ἔχομεν πνεύμονας Ἀρχίλ. 7 Diehl στίχ. 4-5 (σύγκρ. καὶ τὸ νεοελλ. «μοῦ 'πρηξε τὰ πνευμόνια, τὸ σικώτι») ἐντάσσεται ἀναμφισβήτητα στὰ πλαίσια τοῦ λεξιλογικοῦ πεδίου «Trauer». Ἡ ἔκφραση αὐτὴ λύπης παρουσιάζει μεγάλο ἐνδιαφέρον καθὼς δείχνει τὸ ψυχικὸ ἄλγος μετὰ τὸ ἀντίστοιχο κατὰ μεταφορὰ «παθολογικὸ» σύμπτωμα. Καὶ μιὰ μικρὴ παρατήρηση: Ἡ μτχ. ἀκαχήμενος συντάσσεται μετὰ γεν. ἢ δοτ. τῆς αἰτίας ὅπως τονίζει καὶ ὁ Α. παραθέτοντας τὸ χωρίο Λ 702 (σ. 47). Ἐδῶ ἀνήκει καλύτερα καὶ ἡ περίπτωση Π 16 καὶ ὄχι στή σ. 43 ὑποσημ. 1.

Τὸ ρῆμα ἄχομαι ποὺ ἀπαντᾷ μόνο σὲ δύο ὁμοίους στίχους τῆς Ὀδύσσειας (σ 256=τ 129) σημαίνει ὅ,τι καὶ τὸ οὐσ. ἄχος=ψυχικὸ ἄλγος. Ἡ λ. ἄχος παρουσιάζει πάρα πολλές σημασιολογικὲς ἀποχρώσεις τις ὁποῖες ὁ Α. ἐντοπίζει καὶ ἐρευνᾷ μετὰ μεγάλη προσοχή. Ἦδη τὰ σχόλια δίνουν μιὰ εἰκόνα τῶν διαφορῶν ἐρμηνευτικῶν δυνατοτήτων τῆς λ. ἄχος=λύπη, ἀνία, συμφορὰ, κακόν (κακά), ἀλαλος λύπη, ἄφρονος ἀνία κ.ἄ. Ὁ Α. ὑποστηρίζει ὅτι ἡ λ. ἄχος «bezeichnet das «plötzliche Eintreten» vom Leid» (σσ. 33, 59, 148, 217). Ὁ ἴδιος ὁμῶς τονίζει ὅτι γιὰ τὴ σημασία αὐτὴ παίζει σπουδαῖο ρόλο ἡ «sprachliche Zusammenhang des Wortes» (σ. 60).

Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ αἰφνίδια ἐκδήλωση λύπης (καὶ γενικὰ ἡ ἔννοια τῆς «ταχύτητος») εἶναι γνώρισμα τοῦ ἥρωικοῦ χαρακτήρα τοῦ ἔπους. Ἔτσι ἐξηγεῖται ἐν μέρει γιὰ τὴ «αἰφνίδια λύπη» ἀπαντᾷ κυρίως στὴν Ἰλιάδα καὶ ὄχι στὴν Ὀδύσεια. Τὸ φαινόμενο δὲν ἐντοπίζεται μόνο στὸ λεξιλογικὸ πεδίο Trauer.

Κατὰ τὴν ἐξέταση τῶν ρημ. τύπων ἀχεύων-ἀχέων γεννᾶται τὸ ἐρώτημα κατὰ πόσο καὶ ἐὰν διαφοροποιούνται σημασιολογικὰ οἱ δύο αὐτὲς μετοχές. Τὸ πρόβλημα ἐντάσσεται στὰ εὐρύτερα πλαίσια τῆς συνωνυμίας στὴν ὀμηρικὴ γλῶσσα. (Βλ. ἐνδεικτικὰ τὰ ὅσα ἀναφέρει ὁ H. J. Mette, Homer 1930-1956, *Lustrum* 1, 1956, 36).

Εἶναι γεγονὸς ὅτι πολλὲς ἀπὸ τὶς θεωρούμενες συνώνυμες ἐκφράσεις στὸν Ὅμηρο παρουσιάζουν λεπτὲς σημασιολογικὲς ἀποχρώσεις, δὲν πρόκειται ἐπομένως γιὰ συνώνυμες λέξεις. Πολὺ σωστὰ τονίζει ὁ Α.: «Reine Synonymie im Sinne Ullmanns gibt es nicht». Ὁ συγγρ. (βλ. σ. 77 κ.ἑ.) προσπαθεῖ νὰ μᾶς πείσει ὅτι στὴν περίπτωση ἀχεύων/ἀχέων ὁ Ὅμηρος θέλει νὰ ἐκφράσει μιὰ ἰδιαίτερη σημασιολογικὴ ἀπόχρωση. Ὁ ἴδιος ὁμῶς συνοψίζοντας τὰ πορίσματα τῆς ἐρευνᾶς του (σ. 88) καταλήγει στὸ συμπέρασμα ὅτι οἱ δύο λέξεις χρησιμοποιοῦνται σὲ ἐντελῶς ὅμοιες περιπτώσεις. Πιστεύουμε ὅτι τὸ φαινόμενο ἐξηγοῦν ἐν μέρει οἱ ἀνάγκες τοῦ μέτρου καθὼς καὶ ἡ ἐπανάληψη στερεοτύπων ἐκφράσεων (formelhafte Wendungen). Πράγματι ἡ μτχ. ἀχεύων (ὅπως τονίζει ὁ Α.) βρῖσκεται πάντοτε στὸ τέλος ἑνὸς στίχου καὶ στὶς στερεοτύπες ἐκφράσεις: ὀδυρόμενος καὶ ἀχεύων, θυμὸν ἀχεύων. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μετὰ τὴ μτχ. κηδόμενος (σ. 139 κ.ἑ.) καθὼς καὶ μετὰ τὸ σημασιολογικὸ ζεῦγος λυγρὸς/λευγαλέος (σ. 170).

Στὴ ρίζα κηδ-, καὶ τὶς λέξεις κῆδος, κῆδω(-ομαι) ὁ συγγρ. ἀφιερώνει μεγάλο μέρος τῆς μελέτης του (σσ. 89-149). Ἡ ἐνότητα αὐτὴ παρουσιάζει μεγάλο ἐνδιαφέρον, τὰ δὲ συμπέρασμα καὶ οἱ παρατηρήσεις τοῦ συγγρ. δείχνουν ὀξύνουα καὶ βαθειὰ γνώση τῶν πηγῶν. Ἡ ἐνότητα αὐτὴ ἀποτελεῖ τὸ ἀπο-

κορύφωμα τῆς προσφορᾶς τοῦ Α. Γιὰ τὴν ἔτυμολογία τῆς λ. κῆδος ὁ συγγρ. θὰ μπορούσε νὰ λάβει ὑπόψη τὴν προσθήκη τοῦ Frisk γιὰ τὴν λ. αὐτὴ στὸν τρίτο τόμο τοῦ ἔτυμολογικοῦ του λεξικοῦ, Heidelberg 1972.

Τὰ ἐπίθετα λυγρός/λευγαλέος σημαίνουν ἀνάμεσα στὶς πολλές παρασημασίες πὺ ἐξετάζει ὁ Α. «λυπημένος» μὲ μτβ. σημασία (λυπῶ κάποιον). Τὸ ἐπίθ. λυγρός εἶναι σημασιολογικῶς ἰσχυρότερο τοῦ λευγαλέος. Ἡ ἀτυχία (συμφορά, πένθος, θάνατος) πὺ χαρακτηρίζει εἶναι πολὺ μεγαλύτερη. Ὁ Α. ἐξετάζει ἐκφράσεις ὅπως λυγρός ὄλεθρος, λυγρὰ κήδεα, ἄλγεα λυγρὰ μέσα στὰ συμφραζόμενα πὺ παρουσιάζονται. Οἱ ἐπὶ μέρους παρατηρήσεις τοῦ συγγρ. παρουσιάζουν μεγάλο ἐνδιαφέρον. Μὲ τὴν ἴδια μεθοδικότητα ἐξετάζονται οἱ σημασίες τῆς λ. λευγαλέος πὺ ταυτίζονται σχεδὸν μὲ τὶς ἀντίστοιχες τῆς λ. λυγρός. Τὸ ἐπίρρημα λευγαλέως εἶναι ἄπαξ λεγόμενο στὸν Ὅμηρο πράγμα πὺ δὲν ἔπρεπε νὰ μείνει ἀμνημόνευτο ἀπὸ τὸ συγγραφέα.

Καὶ στὴν περίπτωση τῆς λ. πένθος τὰ σχόλια μᾶς δίνουν ἀόριστες πληροφορίες. Στὶς περισσότερες περιπτώσεις ἡ λ. πένθος ταυτίζεται μὲ τὴν ἔννοια λύπη πὺ εἴτε ὀφείλεται στὸν ἴδιο τὸν ἐσωτερικὸ κόσμο καὶ τὴν ψυχρὸ σύνθεση τοῦ ἀτόμου εἴτε ἔχει σὰν ἀφετηρία ἓνα ἐξωτερικὸ ἐρέθισμα πὺ προκαλεῖ τὸ αἰσθημα τῆς λύπης. Ὁ Α. ἐξετάζει χαρακτηριστικὲς περιπτώσεις γιὰ νὰ καταλήξει στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ λ. πένθος σημαίνει τὴ λύπη πὺ νοιώθει κανεὶς «von aussen» (κυρίως θάνατος προσφιλοῦς ἀτόμου σὲ μάχη ἢ πᾶλη κ.τ.δ.). Μὲ πεισιτικὰ ἐπιχειρήματα καταρρίπτει τὴν ἄποψη τοῦ H. Trümper, (*Kriegerische Fachausdrücke im griechischen Epos*, Basel 1950, 196, 210) ὅτι ἡ λ. πένθος πὺ βρίσκεται σὲ ἀντίθεση μὲ τὶς ἔννοιες κῦδος καὶ κλέος σημαίνει ἦττα (Niederlage). Ὁ Α. ἐξετάζει μὲ προσοχὴ τὰ τρία χωρία ὅπου ἐμφανίζονται οἱ λέξεις πένθος, κῦδος καὶ κλέος (σ. 190 κ.έ.) καὶ καταλήγει στὸ ὀρθὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ λ. πένθος σημαίνει τὴ λύπη πὺ νοιώθει κανεὶς λόγω τῆς ἦττας ἐνὸς ἀτόμου ἢ μιᾶς ὀλόκληρης ομάδας (Ἀχαιῶν ἢ Τρώων). Ἡ λ. πένθος παρουσιάζει ἀπὸ κοινωνικὴ ἄποψη ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον.

Ἄς μᾶς ἐπιτραπεῖ τώρα νὰ κάνουμε μερικὲς γενικὲς παρατηρήσεις πὺ σὲ καμμιά περίπτωση δὲν ἔρχονται νὰ μειώσουν τὴ μεγάλη προσφορὰ τοῦ συγγραφέα. Ὁ Α. περιορίζει πολὺ σωστὰ τὴν ἔρευνά του στὰ ὁμηρικὰ ἔπη, πράγμα πὺ κρίνεται ἀναγκαῖο γιὰ τὴν καλύτερη ἐποπτεία καὶ μελέτη τοῦ ὕλικου. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ἔθεσε τὶς βάσεις γιὰ τὴν περαιτέρω ἔρευνα τοῦ λεξιλογικοῦ πεδίου «λύπη» στὴ μετέπειτα γραμματεία. Ἡ μελέτη τοῦ λεξιλογικοῦ πεδίου Trauer στὴ μεθὸμηρικὴ ἐποχὴ παρουσιάζει μεγάλο ἐνδιαφέρον ὄχι μόνο γιὰ τὴν νέες λέξεις κάνουν τὴν ἐμφάνισή τους πὺ ἡ ἀκριβὴς σημασία τους—κατὰ τὸ πρότυπο τῆς διατριβῆς τοῦ Α.—δὲν ἔχει προσδιορισθεῖ μέχρι τώρα, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ἐμφανίζεται ἓνας καινούργιος κόσμος πὺ ἂν στὴ λυρικὴ ποίηση δὲν διαφοροποιεῖται ριζικὰ ἀπὸ τὴν προηγούμενη ὁμηρικὴ, παρουσιάζει ὅμως κατὰ τὴν κλασικὴ ἐποχὴ ἐντελῶς νέες διαστάσεις πὺ ἀντικατοπτρίζονται στὸ πλῆθος τῶν δυνατοτήτων ἐκφράσεως καὶ θεωρήσεως τοῦ αἰσθήματος τῆς λύπης. Θὰ εἶχαμε ὅπως ὁποῖοτε καλύτερη ἐποπτεία τοῦ λεξιλογικοῦ πεδίου Trauer ἂν ὁ συγγρ. σημείωνε ἐνδεικτικὰ τὶς σπουδαιότερες σημασιολογικὲς μεταπτώσεις μερικῶν ἔστω χαρακτηριστικῶν λέξεων τῆς κλασικῆς γραμματείας. Ἐξετάζοντας ὁ Α. τὶς περιοχὲς χρήσεως (Anwendungsbereiche) τῆς λ. κῆδος μᾶς δίνει στὴ σ. 104 ὑποσημ. 1 τὴ σημασιολογικὴ ἐξέλιξη τῆς λ. στὴ μεθὸμηρικὴ

ἐποχή. Κρῖμα πού δὲν ὑπάρχουν ἀνάλογες παρατηρήσεις καὶ γιὰ τὶς ἄλλες λέξεις πού ἀνήκουν στὸ ἴδιο λεξιλογικὸ πεδίο.

Σὲ μερικές περιπτώσεις ὁ συγγρ. θὰ ἔπρεπε νὰ ἀνατρέξει σὲ ἐκφράσεις πού ἀπαντοῦν στὴ λυρική ποίηση γιὰ νὰ μᾶς δώσει νὰ καταλάβουμε καλύτερα τὸ νόημα τῶν ἀντίστοιχων ὁμηρικῶν ὅταν μάλιστα ξέρουμε πόσο ἀναπόσπαστα εἶναι συνδεδεμένη ἡ γλωσσική παράδοση στὸ ἔπος καὶ στὴ λυρική ποίηση. Ἔνα παράδειγμα: Στὴν Ὀδύσεια ι 12 ὑπάρχει ἡ ἐκφραση *κῆδεα ... στονόεντα* (πρβ. σ. 119 τῆς διατριβῆς τοῦ Α.). Κατὰ τὴν πραγμάτευση τοῦ χωρίου αὐτοῦ θὰ ἔπρεπε νὰ ἀναφέρουμε ὅτι τὴν ἴδια ἐκφραση τὴ βρίσκουμε καὶ στὸ ἀπόσπασμα 7 Diehl τοῦ Ἀρχιλόχου. Συγκρίνοντας τὰ δύο αὐτὰ χωρία θὰ μπορούσαμε νὰ κρίνουμε καλύτερα κατὰ πόσο καὶ ἐν ἡ ἐκφραση αὐτὴ μπορεῖ νὰ εἶναι ἐπική στερεότυπη ἐκφραση. (Πρβ. Α. Dihle, *Homer-Probleme*, Wiesbaden 1970, 49 κ.έ.).

Κατὰ τὴν ἐξέταση τῶν συνθέτων τοῦ τύπου *ταλαπενθής, πολυπενθής, νεοπενθής* ὁ Α. δὲν ἔπρεπε νὰ παραλείψει τὸ οὐσ. *νηπενθής* (δ 422: *φάρμακον νηπενθές*. Πρβ. *Αἰθολ. Παλ.* 9. 525, 14) καθὼς καὶ μερικά ἄλλα ἀντίθετα. Γιὰ τὴ λ. *νηπενθές* καὶ τὰ σχετικὰ προβλήματα ἔχουμε δυὸ ἀρκετὰ διαφοριστικές μελέτες: Ἐμμ. Ι. Ἐμμανουήλ, *Τὸ νηπενθές τοῦ Ὀμήρου, Πρακτικά τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* 27 (1952) 541-553. Παναγ. Κρητικοῦ-Στέλλας Παπαδάκη, *Μήκωνος καὶ ὀπίου ἱστορία καὶ ἐξάπλωσις ἐν τῇ περιοχῇ τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου κατὰ τὴν ἀρχαιότητα*, *Αρχαιολ. Ἐφημ.* 1963, *Ἐν Ἀθήναις* 1965, 80-150.

Τὸ χωρίο Ψ 137 (σ. 10 κ.έ.) ὅπου γίνεται λόγος γιὰ τὴν ταφή τοῦ Πατρόκλου παρουσιάζει μεγάλο ἐνδιαφέρον. Κατ' ἀρχὴν τὸ κείμενο (κατὰ τὴν ἔκδοση T. W. Allen, Oxford 1931):

*ἐν δὲ μέσοισι φέρον Πάτροκλον ἑταῖροι
θριξὶ δὲ πάντα νέκυν καταείνυσαν, ἄς ἐπέβαλλον
κειρόμενοι ὄπισθεν δὲ κάρη ἔχε δίος Ἀχιλλεύς
ἀχνόμενος ἔταρον γὰρ ἀμύμονα πέμπ' Ἄϊδος δέ.*

Ὁ Α. ἀποδέχεται τὴν γραφὴν *καταείνον* στὴν προσπάθειά του νὰ ἐρμηνεύσει τὸ χωρίο σὰν ἀντίθεση μεταξύ τῆς τελετουργικῆς πράξεως τῶν συντρόφων τοῦ Πατρόκλου, καὶ τῆς σιωπηρῆς, «στατικῆς» λύπης τοῦ Ἀχιλλέα. Νομίζουμε ὅμως πὼς τέτοια ἀντίθεση δὲν ὑπάρχει ἐδῶ. Ὅλοι σχεδὸν οἱ ἐκδότες τοῦ Ὀμήρου ἀποδέχονται τὴ γραφὴ τοῦ Ἀριστάρχου *καταείνυσαν* (*καταείνον* *Vulgata*). (Βλ. ἐνδεικτικὰ στὴν ἔκδοση τοῦ Α. Ludwig, Leipzig 1908 τὴν πλούσια πάνω στὸ θέμα αὐτὸ βιβλιογραφία καὶ τὶς διορθώσεις πού προτάθηκαν). Αὐτὸ σημαίνει ὅτι οἱ σύντροφοι τοῦ Πατρόκλου ἀπέκοψαν τὴν κόμη τους καὶ τὴν πρόσφεραν σὰν ἐκδήλωση τιμῆς στὸν νεκρὸ προτοῦ τὸν ὀδηγήσουν στὴν πυρά.

Ὁ Α. παραθέτει τὰ ὁμηρικὰ χωρία κατὰ τὴν ἔκδοση D. M. Monro-T. W. Allen, *Homeri opera*, I-V, Oxford, 1912-1920 ἀκολουθώντας τὸ *Lexikon des frühgriechischen Epos*. Ὅμως γιὰ μιὰ ἀκριβέστερη φιλολογικὴ μελέτη πρέπει νὰ παραπέμπουμε στὴν τρίτομη ἔκδοση τῆς *Ιλιάδος* τοῦ T. W. Allen, Oxford 1931. Ἄν συνέβαινε αὐτὸ δὲν θὰ ὑπῆρχαν λάθη ὅπως τὸ ἀποτεῖσεις (X 271, σ. 109) ἀντὶ τοῦ ὀρθοῦ ἀποτίσεις.

Τελειώνουμε μὲ μερικές βιβλιογραφικὲς παρατηρήσεις: Ὁ Α. κατὰ τὴν

παράθεση τῆς σχετικῆς βιβλιογραφίας προσπάθησε νὰ μὴν ἐπεκταθεῖ μὲ ἀποτέλεσμα νὰ παραλείψει ἀρκετὰ ἔργα πού ἔλαβε ὑπόψη. Ἐτσι βλέπουμε σὲ μερικές ὑποσημειώσεις νὰ παρατίθεται μὲ ἑλλιπῆ στοιχεῖα ὁ τίτλος ἐνὸς βιβλίου πού ὑποτίθεται ὅτι ἡ πλήρης ἀναγραφὴ του θὰ ὑπῆρχε στὴ βιβλιογραφία. (Βλ. χαρακτηριστικὰ σ. 107 ὑποσημ. 1). Πέρα ἀπ' αὐτὸ νομίζουμε πὼς δὲν ἔπρεπε νὰ λείπουν ἀπὸ τὴ βιβλιογραφία ἔργα ὅπως τῶν E. E. Seiler-C. Capelle, *Vollständiges Griechisch-Deutsches Wörterbuch über die Gedichte des Homeros und der Homeriden*, Leipzig 1889, 9^η ἐκδ. (Ἀνατύπ. Darmstadt 1962), ὅταν μάλιστα ἀναφέρονται ἄλλα μικρότερης ἀξίας.

Τὰ μνημειώδη σχόλια τῆς Ἰλιάδος τῶν K. F. Ameis- C. Hentze ἔχουν ἀνατυπωθεῖ μὲ διορθώσεις καὶ προσθήκες πολλές φορές. Ἡ ὀρθὴ βιβλιογραφικὴ παραπομπὴ εἶναι ἡ ἀκόλουθη: I, 1 7. Aufl. Leipzig/Berlin 1930. I, 2, 8 Aufl. 1927. I, 3 5. Aufl. 1930. I, 4 5. Aufl. 1930. II, 1 4. Aufl. 1922. II, 2 4. Aufl. 1929. II, 3 4. Aufl. 1932. II, 4 4. Aufl. 1930. Τέλος τὸ ἐτυμολογικὸ λεξικὸ τοῦ J. B. Hofmann βιβλιογραφεῖται κατὰ τέτοιο τρόπο (σ. IX) ὥστε ὁ ἄπειρος ἀναγνώστης νὰ νομίζει ὅτι πρόκειται γιὰ δυὸ τόμους (München I 1949, II 1950).

Ὁ Α. μὲ τὴ λαμπρὰ αὐτὴ μελέτη του δὲν μᾶς ἔδωσε ἀπλῶς ἓνα πλῆθος ἐκφράσεων πού ἀνήκουν στὸ λεξιλογικὸ πεδίο «λύπη». Μὲ ὀξύνοια καὶ μεγάλη παρατηρητικότητά ἔκαμε σαφῆ σημασιολογικὸ διαχωρισμὸ τῶν ἐπὶ μέρους ἐκφράσεων ἐρμηνεύοντας κάθε λέξη στὰ συμφραζόμενα πού παρουσιάζεται. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ μπόρεσε νὰ ἐντοπίσει καὶ τίς πιὸ λεπτές σημασιολογικές ἀποχρώσεις πού διαφοροποιοῦν τὴ μιὰ λέξη ἀπὸ τὴν ἄλλη δίνοντάς μας σαφῆ εἰκόνα τῶν δυνατοτήτων τῆς ὁμηρικῆς γλώσσας νὰ ἐκφράσει τίς διάφορες πλευρὲς τῆς ἐννοίας «λύπη».

Ὁ Α. δὲν μᾶς ἔδειξε ἀπλῶς τὴν ὁμορφιὰ καὶ τὴν ἐκφραστικὴ δύναμη τῆς ὁμηρικῆς γλώσσας μὲ βάση ἓνα συγκεκριμένο λεξιλογικὸ πεδίο. Μᾶς πρόσφερε κάτι περισσότερο: Ἐνοιξε ἓναν καινούργιο δρόμο γιὰ τὴν καλύτερη θεώρηση τοῦ ὁμηρικοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ τρόπου ἀντιδράσεώς του σὲ στιγμὲς θλίψεως καὶ πόνου.

ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΣ ΧΑΡΑΛΑΜΠΙΑΚΗΣ

Katerina Synodinou, On the Concept of Slavery in Euripides, Λωδώνη: Παράρτημα ἀρ. 7, Ἰωάννινα 1977, σσ. 135.

Ὁ Εὐριπίδης ἀνήκει ἀναμφισβήτητα στοὺς ποιητὲς ἐκείνους πού συνδύασαν μὲ τρόπο χαρακτηριστικὸ τὴ μυθικὴ πρώτη ὕλη ὡς ἀπαραίτητη θεματικὴ προϋπόθεση τῆς ἀρχαίας τραγωδίας μὲ τὴν ἐπίκαιρη πραγματικότητα. Ἡ στροφὴ τῆς νεώτερης φιλολογικῆς ἐρευνας πρὸς τὸ δεῦτερο συστατικὸ στοιχεῖο αὐτοῦ τοῦ ποιητικοῦ ἀμalgάματος ὀδήγησε στὴ συγγραφὴ ἀξιολογῶν ἐργασιῶν¹ πού φώτισαν πολὺπλευρὰ καὶ ποικιλότροπα τὴν πνευματικὴ καὶ ἰδεο-

1. Ἰγκνισσομαὶ ἐργασίες ὅπως τοῦ E. Delebecque, *Euripide et la guerre du Pèlo-*

λογική στάση τοῦ ποιητῆ ἀπέναντι στὰ μείζονα πολιτικά καὶ κοινωνικά προβλήματα τῆς ἐποχῆς του. Σ' αὐτὴ τῆ σειρὰ μελετῶν ποὺ ἀντιμετωπίζουν τὸν Εὐριπίδη λιγότερο ὡς δραματικὸ ποιητῆ καὶ περισσότερο ὡς εὐαίσθητο δέκτη τῶν πολιτικῶν ζυμώσεων καὶ τῶν πνευματικῶν συζητήσεων καὶ ἀναζητήσεων τῆς περιόδου τοῦ ἀθηναϊκοῦ διαφωτισμοῦ ἐντάσσεται ἡ κρινόμενη ἐργασία, ποὺ ὑποβλήθηκε τὸ 1974 ὡς διδακτορικὴ διατριβὴ στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Cincinnati. Κύριο ἀντικείμενο ἐρευνας ἀποτελεῖ ἡ θέση τῶν δούλων στὴν κλασικὴ Ἀθήνα καὶ ἡ στάση τοῦ Εὐριπίδη ἀπέναντί τους. Τὸ θέμα εἶναι καὶ εὐρὺ καὶ πολὺπλοκο, γι' αὐτὸ ἡ συγγρ. ὀρθὰ ἀποφάσισε νὰ περιορίσει τὸ ἐρευνητικὸ της πεδίο σ' ἓνα συγκεκριμένο ἐρώτημα, ὥστε καὶ τὴν ἐνδεχόμενη ἐπικάλυψη μὲ ἀπόψεις προγενέστερων μελετητῶν νὰ ἀποφύγει καὶ τὸν κίνδυνο ἀπώλειας κάποιας εὐδιάκριτης προοπτικῆς νὰ ἀντιμετωπίσει. Τὸ βασικὸ ἐρώτημα ποὺ τὴν ἀπασχολεῖ ἔχει προφανῶς τὴν ἀφετηρία του στὶς θεωρητικὲς ἀπόψεις τοῦ Ἀριστοτέλη¹ γιὰ τὴ δουλεία ὡς φύσει δοσμένη κατάσταση, ἀπόψεις ποὺ φαίνεται ὅτι συμμερίζονταν καὶ οἱ Ἀθηναῖοι τοῦ 5ου αἰῶνα π.Χ. Συμμερίζονταν ὁ δραματικὸς ποιητῆς αὐτὴν τὴν πεποιθήση; Στὴν ἀπάντησιν αὐτοῦ τοῦ θεμελιακοῦ ἐρωτήματος ἀφιερώνει ἡ συγγρ. τὰ πέντε κεφάλαια τοῦ βιβλίου της ποὺ φέρουν τοὺς ἀκόλουθους τίτλους: Captives (σσ. 16-31)· Greeks and barbarians (σσ. 32-60)· Relationship between master and slave (σσ. 61-76)· Slaves as viewed by their masters (σσ. 77-87)· Slaves as viewed by themselves (σσ. 88-109).

Κύριο μέλημα μιᾶς τέτοιας ἐργασίας καὶ συγχρόνως τὸ βασικότερο μεθοδολογικὸ της πρόβλημα εἶναι νὰ διαχωρίσει τίς ἀπόψεις ποὺ ἀνήκουν στὸν ποιητῆ ἀπὸ τίς ἰδέες καὶ πεποιθήσεις ποὺ ἐκφράζουν τὰ πρόσωπα τοῦ δράματος². Ὁ μελετητῆς πρέπει νὰ ἀνακαλύψει κριτήρια ἀντικειμενικὰ καὶ ἀξιώπιστα ποὺ θὰ καθορίσουν ἀποφασιστικὰ τὴ μέθοδό του γιὰ τὴν προσέγγισιν καὶ ἐπίλυσιν τοῦ προβλήματος. Ἐν καὶ ἡ συγγρ. δὲν ἐκθέτει διεξοδικὰ σὲ εἰδικὸ μεθοδολογικὸ κεφάλαιο τίς ἀπόψεις της, ὁ ἀναγνώστης δὲ δυσκολεύεται νὰ ἀνακαλύψει, χάριν στὴν ὀργάνωσιν τοῦ βιβλίου καὶ τὴ σαφήνειαν τῆς παράθεσιν καὶ ἐρμηνευτικῆς ἐπεξεργασίας τοῦ σχετικοῦ ὕλικου, τίς ἀρχὲς ποὺ ἀκολούθησε, οἱ ὁποῖες σχηματικὰ μποροῦν νὰ συνοψιστοῦν ὡς ἑξῆς:

α) Στὰ δύο πρῶτα κεφάλαια ἡ συγγρ. ἐπισημαίνει τὴ λειτουργία ἑνὸς εἰ-

ronnèse, Παρίσι 1951 ἢ τοῦ R. Goossens, *Euripide et Athènes*, Βρυξέλλες 1962. Γιὰ τίς ὑπερβολὰς καὶ τὰ ὀλισθήματα μιᾶς τέτοιας ἐρμηνευτικῆς μεθόδου ποὺ προσπαθεῖ ἐπιμόνα νὰ ἀνακαλύψει ὑπαινιγμούς σὲ σύγχρονα ἱστορικὰ γεγονότα βλ. G. Zuntz, *The Political Plays of Euripides*, Manchester 1955· τοῦ ἴδιου, *Contemporary Politics in the Plays of Euripides*, *Acta Congressus Madovigiani* 1 (1958) 155-162 (= *Opuscula Selecta*, Manchester 1972, 54-61)· γερμανικὴ μετάφρασις: *Euripides, Wege der Forschung* 89, ἐκδ. E.-R. Schwinge, Darmstadt 1968, σσ. 417 κ.έ.

1. *Πολιτικά* 1252 a 31 κ.έ.

2. Γιὰ τὸ πρόβλημα αὐτὸ βλ. π.χ. ὅσα γράφει ὁ Ἴψεν γιὰ τοὺς Βρυκόλακας του (*Briefe. Eine Auswahl*, ἐκδ. A. Carlsson, Στουτγάρτη 1967, σ. 116): Man macht mich für die Ansichten einzelner Dramenpersonen verantwortlich, und doch kommt in dem ganzen Buch keine einzige Ansicht, keine einzige Äusserung auf das Konto des Verfassers.

ρωνικού σχήματος στον Εὐριπίδη, ὁ ὁποῖος ἀποκαλύπτοντας τὴ μηδαμινότητα τῆς συμπεριφορᾶς τῶν Ἑλλήνων τοὺς ἀφαιρεῖ τὸ προσωπεῖο ἐνὸς ἰδανικοῦ λαοῦ καὶ οὐσιαστικά τοὺς ἐξισώνει ἢ ἀκόμη καὶ τοὺς ὑποβαθμίζει σὲ σχέση με τοὺς αἰχμαλώτους ἢ τοὺς βαρβάρους πού περιγράφει σὲ ὀρισμένα δράματά του, ὅπως ἡ *Ἑκάβη*, ἡ *Ἰφιγένεια ἢ ἐν Ταύροις* καὶ οἱ *Τρωάδες*. Ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἄκρως εἰρωνικὴ ἀντιμετώπιση μερικῶν ἐπώνυμων ἡρώων του ἢ συγγρ. ἐξάγει τὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ ποιητὴς ἐπικρίνει τὴ στάση καὶ τὴν ἰδεολογία τῶν συμπατριωτῶν του ἀπέναντι στοὺς ξένους δούλους, οἱ ὁποῖοι ὑποχρεώθηκαν κάτω ἀπὸ ἔκτακτες συνθῆκες (κυρίως πρόκειται γιὰ ἠττημένους σὲ πόλεμο) νὰ χάσουν τὴν κοινωνικὴ θέση τους καὶ τὸ ἀντίστοιχο κύρος τους.

β) Στὰ ὑπόλοιπα κεφάλαια ἢ συγγρ. ἐκμεταλλεύεται τόσο τίς διαθέσιμες μαρτυρίες ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα, οἱ ὁποῖες ἀποδεικνύουν ὅτι ὁ Εὐριπίδης δὲ δραματοποιεῖ μιὰν οὐτοπικὴ ἢ φανταστικὴ κοινωνία ἀλλὰ τὸν κοινωνικὸ περιγυρο τῆς ἐποχῆς του, ὅσο καὶ ὀρισμένα χωρία ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν ποιητὴ, ἢ παρουσία τῶν ὁποίων δὲ δικαιολογεῖται ἀπόλυτα οὔτε λειτουργεῖ ὀργανικὰ στὰ ἐκάστοτε συμφραζόμενα. Στὴν τελευταία περίπτωση τὰ χωρία αὐτὰ ἐρμηνεύονται ὡς προσωπικὲς ἰδεολογικὲς σφῆνες στὸ ποιητικὸ σῶμα.

Ἡ πρώτη μεθοδολογικὴ ἀφετηρία προσφέρει στὴ συγγρ. τὴ δυνατότητα νὰ διατυπώσει ὀρισμένες λεπτὲς καὶ αἰσθαντικὲς παρατηρήσεις γιὰ τὸν ἰδεολογικὸ κόσμο τοῦ Εὐριπίδη. Ὡς ἀντιπροσωπευτικὸ παράδειγμα τῆς ἐμβέλειος καὶ τῶν ὀρίων αὐτῆς τῆς μεθόδου ἀναφέρω τὴν ἄρνηση τοῦ Ἀγαμέμνονα νὰ συνδράμει, τουλάχιστο φανερά, τὴν Ἑκάβη στὴν ὁμώνυμη τραγωδία, γιὰ νὰ ἐκδικηθεῖ τὸν ἄδικο καὶ ὑπόουλο θάνατο τοῦ γιοῦ της, πράγμα πού ἀποδεικνύει, κατὰ τὴ γνώμη τῆς συγγρ., τὴν καταπιεστικὴ ἐξάρτησή του ἀπὸ τὸν ἑλληνικὸ στρατὸ καὶ ἀπὸ τίς συμμαχικὲς του ὑποχρεώσεις ἀπέναντι στὸν δολοφόνου τοῦ τρωαδῆτη πρίγκιπα. Ἀντίθετα, ἡ συμπεριφορὰ τῆς Ἑκάβης, πού ἀναλαμβάνει πρόθυμα τὴν πρωτοβουλία καὶ τὴν εὐθύνη γιὰ τὸ σχέδιο καὶ τὴν ἐκτέλεση τῆς ἐκδίκησής της, ἀρμόζει σ' ἕναν ἐλεύθερο ἄνθρωπο. Ὡστόσο εἶναι κάπως ὑπερβολικὸ, πιστεύω, νὰ ὑποστηρίζεται ὅτι ἡ ἐξάρτηση τοῦ Ἑλλήνα ἀρχιστράτηγου προδίδει τὴν ἔλλειψη ἐλευθερίας του. Μποροῦν νὰ χαρακτηριστοῦν οἱ στρατιωτικὲς, κοινωνικὲς κ.ἄ. δεσμεύσεις ὡς ἐνδειξὴ δουλείας; Ἄς μὴν ξεχνοῦμε ὅτι ἡ Ἑκάβη εἶναι μιὰ βασίλισσα χωρὶς λαὸ καὶ μιὰ μητέρα χωρὶς παιδιὰ· διαθέτει λοιπὸν τὴν ἐλευθερία τοῦ ἀπεγνωσμένου ἀνθρώπου, γιὰ τὸν ὁποῖο ὁ θάνατος ἀποτελεῖ λύτρωση καὶ ἡ ὑποταγμένη ζωὴ διόλου ἐλκυστικὴ λύση. Δὲν εἶναι συνεπῶς καθόλου βέβαιο ὅτι μετὰ τὴ δημιουργία τέτοιων εἰρωνικῶν ἀντιθέσεων συγγέονται πάντοτε τὰ ὄρια ἀνάμεσα στὸν ἐλεύθερο καὶ τὸν δούλο (σ. 24). Ἀντίθετα, φαίνεται πολὺ πιθανὸ ὅτι ὁ Εὐριπίδης ἐκφράζει μετὰ αὐτὸν τὸν τρόπο τὴ συμπάθειά του γιὰ τοὺς καταπιεζομένους, τὴν ὁποία θέλει νὰ μεταβιβάσει καὶ στὸ κοινὸ του. Πάντως οἱ παρατηρήσεις τῆς συγγρ. δείχνουν πόσο ἀπροκατάληπτα ἀντιμετωπίζει ὁ ποιητὴς τὸ θέμα τῶν «δορικτῆτων» δούλων, πού διατηροῦν, παρὰ τὴ μεταβολὴ τῆς κοινωνικῆς τους θέσης, ἀλώβητα τὰ προσωπικὰ χαρακτηριστικὰ καὶ τίς εὐγενικὲς ψυχικὲς τους ιδιότητες.

Στὸ δεῦτερο κεφάλαιο ἐξετάζεται ἡ σχέση Ἑλλήνων καὶ βαρβάρων, σχέση σημαντικὴ, ἀφοῦ ἕνα μεγάλο μέρος τῶν δούλων στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα εἶχε βαρβαρικὴ καταγωγὴ. Ἡ συγγρ. ἐπιχειρεῖ νὰ δείξει ὅτι ἡ ταύτιση τοῦ Ἑλλήνα μετὰ τὸν φύσει ἐλεύθερο καὶ τοῦ βαρβάρου μετὰ τὸν φύσει δούλο δὲν ἰσχύει γιὰ τὸν Εὐ-

ριπίδη. Ἡ ἔλλειψη πολιτικῆς ἐλευθερίας στοὺς βαρβάρους προκάλεσε προφανῶς τὴ γενικὴ ἐντύπωση ὅτι οἱ μὴ Ἕλληνες εἶναι ἐξ ὀρισμοῦ δοῦλοι. Ὡστόσο ὁ ποιητὴς δὲν παύει, μὲ τὴ γνωστὴ εἰρωνικὴ του μέθοδο, νὰ ὑποδεικνύει στὸν προσεκτικὸ καὶ εὐστροφο θεατὴ του ὅτι ὄχι μόνον οἱ βάρβαροι ἀλλὰ καὶ οἱ Ἕλληνες χαρακτηρίζονται γιὰ τὴν ἀνεπίτρεπτη καὶ βάνουση συμπεριφορὰ τους. Ἡ συγγρ. ἐφαρμόζοντας τὸ εἰρωνικὸ σχῆμα, ἓνα δεῖγμα τοῦ ὁποῖου εἶδαμε παραπάνω, στοὺς στίχους 1400/01 τῆς *Ἰφιγένειας τῆς ἐν Αἰδίδι (βαρβάρων δ' Ἕλληνας ἄρχειν εἰκός, ἀλλ' οὐ βαρβάρους, μῆτερ, Ἕλλήρων* τὸ μὲν γὰρ δοῦλον, οἱ δ' ἐλεύθεροι) τοποθετεῖ τὸ δίστιχο αὐτὸ στὰ εὐρύτερα δραματικὰ του συμφοραζόμενα. Δὲν ὑπάρχει καμιά ἀμφιβολία, ὑποστηρίζει ἡ συγγρ., ὅτι ἡ ἀποψη τῆς *Ἰφιγένειας* εἶναι εἰλικρινὴς καὶ συγκινητικὴ ἀλλὰ ἡ ἥρωίδα ἐδῶ ἀναπαράγει ἀπλῶς τὰ πατριωτικὰ ἐπιχειρήματα ποὺ πρόβαλε ὁ πατέρας τῆς γιὰ τὴν ἀναγκαιότητα τῆς θυσίας. Ἄν ληφθεῖ ὑπόψη ὅτι ὁ Ἀγαμέμνων ἐμφανίζεται στὸ δράμα αὐτὸ ὡς φιλόδοξος ἀρχηγὸς τῶν Πανελλήνων καὶ ὁ Μενέλαος ὡς ἄνθρωπος ποὺ ἐπιδιώκει τὴν ἐγωιστικὴ καὶ αὐτάρεσκη ἱκανοποίηση τοῦ ἀσίγαστου πάθους του γιὰ μιὰν ὀμορφὴ γυναίκα, τότε τὸ δίστιχο ἀποκτᾷ ἐντελῶς διαφορετικὸ νόημα. Ἡ ἀγνότητα τῶν προθέσεων καὶ ἡ ἀνυστερόβουλη ἀνταπόρνηση τῆς ἥρωίδας ἐρχονται σὲ ἐντονη ἀντίθεση μὲ τὴν πλήρη κουφότητα καὶ τὴν ἀκόρεστη ματαιοδοξία τοῦ κοντινοῦ συγγενικοῦ τῆς περιβάλλοντος. Ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτή, πιστεύει ἡ συγγρ., οἱ δύο στίχοι ἐπιτελοῦν μιὰ συγκεκριμένη δραματικὴ λειτουργία καὶ δὲν ἐκφράζουν προσωπικὴς πεποιθήσεις τοῦ ποιητῆ. Ἡ ἀφηρωοποίηση καὶ ἀπομυθοποίηση¹ τοῦ πρωταγωνιστῆ τῆς θυσίας τῆς *Ἰφιγένειας* δημιουργοῦν μιὰν ἀφυπνιστικὴ ἐξισορρόπηση ἀνάμεσα στὰ δύο μέλη μιᾶς φαινομενικὰ παγιομένης καὶ ἀγεφύρωτης ἀντίθεσης (Ἕλληνες-βάρβαροι), μὲ ἀποτέλεσμα νὰ χάσει τὴν πειστικότητά τῆς ἡ ἀποψη ὅτι οἱ βάρβαροι εἶναι ὀπωσδήποτε κατώτεροι καὶ ἐπομένως ἡ δουλεία εἶναι ἡ μόνη κατάσταση ποὺ τοὺς ταιριάζει. Οἱ παρατηρήσεις τῆς συγγρ. εἶναι καὶ στὸ κεφάλαιο αὐτὸ γενικὰ εὐστοχες καὶ χρήσιμες, ἰδιαίτερα γιὰ τὸ ἐπανατοποθετοῦν μὲ ἐπάρκεια τὸ πολυσυζητημένο πρόβλημα τῆς ἀντιθετικῆς σχέσης Ἕλληνες/βάρβαροι καὶ τὸ ἀπεσυνδέουν δραστικὰ ἀπὸ τὴ μονόπλευρη ἐθνικιστικὴ του θεώρηση. Ἡ ἔννοια «βάρβαρος» σχετίζεται τώρα μὲ τὴ συμπεριφορὰ ἐνὸς ἀτόμου καὶ ὄχι μὲ τὴν ἐθνικότητά του, μὲ μιὰ πνευματικὴ στάση καὶ ὄχι μὲ μιὰ γεωγραφικὴ περιοχὴ (σ. 55).

Ὁ θεσμὸς τῶν οἰκόσιτων ὑπηρετῶν ποὺ ἐξετάζεται λεπτομερειακὰ στὰ ἐπόμενα τρία κεφάλαια φαίνεται ὅτι ἀποτέλεσε τὴν κύρια αἰτία γιὰ νὰ ἐπικρατήσῃ ἡ ἀποψη ὅτι ὑπάρχουν φύσει δοῦλοι, καὶ αὐτὸ γιὰ τὴν ἐξάρτησή τους ἀπὸ κάποια συγκεκριμένη οἰκογένεια ἦταν μόνιμη καὶ κληρονομικὴ. Ἡ συγγρ. σκιαγραφεῖ ἀρχικὰ (κεφ. III) τὴν σχέσιν δεσποτῶν καὶ δούλων καὶ ὑπογραμμίζει τὴν ἀρσένωση ποὺ διακρίνει τοὺς τελευταίους (πρβ. π.χ. *Ἀλκίστη, Μήδεια, Ἰππύλιτο*), πράγμα ποὺ εἶχε ὡς συνέπεια τὴν ἥπια καὶ εὐγενικὴ μεταχείρισή τους. Μερικοὶ μελετητὲς ὑποστήριζαν, ὡστόσο, ὅτι αὐτὴ ἡ ἀγαθὴ σχέση δὲν ἀνταποδίδεται στὴν κοινωνικὴ πραγματικότητά τῆς Ἀθήνας, ἀλλὰ πρέπει νὰ ἀποδοθεῖ στὸ διδακτισμὸ τοῦ Εὐρπίδη, ὁ ὁποῖος μὲ τὰ δράματά του θέλει νὰ

1. Γιὰ τὴν ἀπομυθοποίηση τῶν ἡρώων στὴν *IA* βλ. καὶ B. Snell, *Die Entdeckung des Geistes*, Γοτtingen 1975⁴, σ. 12³.

διακρούζει τὴν ἀνθρωπιστικότερη μεταχείριση τῶν δούλων. Εἶναι ἀναμφισβήτητο ὅτι οἱ σχέσεις δεσπότη-δούλου δὲν ἦταν πάντοτε ἰδανικές· οἱ δούλοι ἐργάτες π.χ. στὰ μεταλλεῖα τοῦ Λαυρίου βρίσκονταν σὲ μειονεκτική θέση, γιατί στόχος τῶν ἐργοδοτῶν τους ἦταν ἡ μεγαλύτερη δυνατὴ ἀπόδοση. Ἔτσι τοὺς ἀντιμετώπιζαν περισσότερο ὡς ἄψυχα μέσα παραγωγῆς παρά ὡς ἀνθρώπινο ἐργατικὸ δυναμικόν. Ὡστόσο ἄλλες πηγές, ὅπως ὁ Ἡρόδοτος, ὁ Πλάτων καὶ ὁ Δημοσθένης ἐνισχύουν τὴν ἀποψη ὅτι γενικὰ ἐπικρατοῦσαν ἀγαθὲς σχέσεις ἀνάμεσα στὴν κυρίαρχη τάξη καὶ ἕνα μέρος τουλάχιστο τῶν δούλων: τοὺς παιδαγωγοὺς καὶ τὶς τροφούς. Ἡ συγγρ. προσπαθώντας νὰ ἀποφύγει ἀκραιῖες καὶ μονόπλευρες θέσεις ποὺ δὲν ἀνταποκρίνονται στὰ δεδομένα καταλήγει στὸ εὐλογο συμπέρασμα ὅτι στὴν κλασικὴ Ἀθήνα ὑπῆρχε τόσο καλὴ ὅσο καὶ κακὴ μεταχείριση τῶν δούλων ἀνάλογα μὲ τὴ θέση ποὺ κατεῖχαν, τὴ σχέση μὲ τὸν δεσπότη τους καὶ τὴν ἐργασία ποὺ ἐπιτελοῦσαν (σ. 74). Πάντως ὑπάρχουν ὀρισμένες ἰσχυρὲς ἐνδείξεις ποὺ συνηγοροῦν γιὰ τὴν ἀποψη ὅτι ἡ ἀντίληψη τῆς φύσει δουλείας στὸν Εὐριπίδη εἶναι ἀνυπόστατη. Ἡ σφοδρὴ ἐπιθυμία τῶν δούλων νὰ ἀποκτήσουν τὴν ἐλευθερία τους (πρβ. π.χ. *Ἡρακλείδες* 788 κ.έ. καὶ 889 κ.έ.) ἀποδεικνύει τὴν τάση γιὰ ἀπελευθέρωση, τὴν ἔφεση γιὰ ἐξίωση μὲ τοὺς ἄλλους πολίτες.

Ποιά εἶναι ὅμως τὰ χαρακτηριστικὰ ἐνὸς καλοῦ δούλου σύμφωνα μὲ τὴ γνώμη τῆς κυρίαρχης τάξης (κεφ. IV); Ἡ ἀδιάλειπτη προσφορά ὑπηρεσιῶν, ἡ παντελής ἔλλειψη ἀνεξάρτητης γνώμης, ἡ προσπάθεια γιὰ πλήρη ἱκανοποίηση τῶν ἐπιθυμιῶν τοῦ δεσπότη εἶναι μερικὲς ἀπὸ τὶς προϋποθέσεις ποὺ ἀπαιτοῦσε μιὰ μεγάλη μερίδα Ἀθηναίων, στὴν ὁποία ὅμως δὲ φαίνεται νὰ ἀνῆκε ὁ ποιητής. Ὁ Εὐριπίδης, κατὰ τὴ γνώμη τῆς συγγρ., πίστευε ὅτι ὑπάρχουν δούλοι ποὺ εἶναι ἀνώτεροι καὶ ἀπὸ τοὺς κυρίους τους. Ἐδῶ δυστυχῶς τὸ ὕλικὸ εἶναι ἀποσπασματικὸ καὶ ἡ δυνατότητα ἐξαγωγῆς ἀσφαλῶν συμπερασμάτων περιορισμένη, ἀφοῦ τὰ ἀποσπάσματα δὲν μποροῦν νὰ ἐνταχθοῦν σὲ εὐρύτερα δραματικὰ συμφραζόμενα, ὥστε νὰ καθοριστεῖ ἡ συγκεκριμένη λειτουργία τους καὶ κυρίως νὰ διαπιστωθεῖ ἂν πρόκειται γιὰ ἀπόψεις τοῦ ποιητῆ ἢ τῶν προσώπων τοῦ δράματος. Ὡστόσο δὲ λείπουν μαρτυρίες ἀπὸ τὰ σωζόμενα δράματα, σύμφωνα μὲ τὶς ὁποῖες οἱ δούλοι, χωρὶς νὰ ἀποβαίνουν ἐπιζήμιοι γιὰ τοὺς κυρίους τους, ἀποδεικνύουν μὲ τὴ στάση τους τὸν εὐγενικὸ τους χαρακτήρα καὶ τὶς καλὲς προθέσεις τους (κεφ. V). Ἡ ἀντίθεση ποὺ εἰσάγει ἐδῶ ὁ Εὐριπίδης γίνεται ἀνάμεσα στὸ ὑποτιμητικὸ ὄνομα καὶ τὴν ἀνωτερότητα ποὺ ἐπιδεικνύει ἔμπρακτα ὁ δούλος. Τέτοιες ἀντιθέσεις, θὰ μπορούσαμε νὰ προσθέσουμε, ἀποβαίνουν οἰκεῖες τὴν ἐποχὴ αὐτή. Στὸν Εὐριπίδη πάλι συναντοῦμε π.χ. τὴν ἰδέα ὅτι τὰ νόθα παιδιὰ («νόμω») μόνο εἶναι κατώτερα ἀπὸ τὰ γνήσια (ἀπ. 141) ἢ ὅτι ἡ ἀγνόητα τῶν προθέσεων καὶ ὄχι τὸ μίasma τῶν χειρῶν ἔχει μεγαλύτερη σημασία (πρβ. *Ἰππόλυτο* 317 καὶ *Ὀρέστη* 1604 μὲ τὶς ἀντίστοιχες σημειώσεις τοῦ Barrett καὶ τοῦ Benedetto). Γιὰ τὶς ἀντιθέσεις αὐτὲς καθὼς καὶ γιὰ τὴ σημαντικὴ γιὰ ὀλόκληρη τὴν κρινόμενη ἐργασία ἀντιπαράθεση φύση-νόμος ἡ συγγρ. θὰ μπορούσε νὰ ἀξιοποιήσει τὸ θεμελιακὸ βιβλίον τοῦ F. Heinemann, *Nomos und Pnysis*, Βασιλεῖα 1945. Σὺνοψίζοντας μπορούμε νὰ ποῦμε ὅτι στὸν Εὐριπίδη ἀμφισβητεῖται ἡ ἀξία τῶν ἐξωτερικῶν δεδομένων καὶ τὸ βάρος πέφτει στὴν ἐσωτερικὴ στάση τοῦ ἀτόμου, εἴτε πρόκειται γιὰ ἐλεύθερο εἴτε γιὰ δούλο (σ. 98).

Ἄ Ο Εὐριπίδης ἐπομένως—καὶ αὐτὸ ἀποτελεῖ τὸ γενικὸ συμπέρασμα τῆς μελέτης—πουθενὰ δὲν ὑποστηρίζει τὴ φύσει δουλεία, ἀλλὰ προϋποθέτει τὴν ἰσότητά ὅλων τῶν ἀνθρώπων. Σημαίνει, ὡστόσο, ἡ στάση αὐτῆ ὅτι ὁ ποιητὴς βάζει κατὰ τοῦ θεσμοῦ τῆς δουλείας; Ἄ Ο Εὐριπίδης πουθενὰ δὲ φαίνεται ὅτι ἀπαιτεῖ ἢ προτείνει τὴν κατάργηση τοῦ θεσμοῦ, ἀλλὰ ἐπιδιώκει τὴν ἀλλαγὴ προοπτικῆς μέσα στὴ δεδομένη κοινωνικὴ διάρθρωση (σ. 109). Ἄ Ἡ θέση αὐτῆ δὲν ἀπέχει πολὺ ἀπὸ τὴν ἀπόψη τοῦ R. Kannicht¹, τὴν ὁποία ἡ συγγρ. δὲ φαίνεται νὰ ἔχει ὑπόψη της: Die Reflexionen der Sklaven und Chöre sind allerdings nie darauf aus, die bestehende Gesellschaftsordnung als solche zu bekämpfen, sondern vielmehr darauf, innerhalb dieser Ordnung die soziale Distanz zwischen Sklaven und Freien durch das moralische Selbstbewusstsein zu überbrücken, indem sie den konventionellen Satz, ἀρετὴ und γενναιότης seien eine Funktion der sozialen εὐγένεια, durch den aufgeklärten Satz ersetzen (fr. 336): ὁ μὲν γὰρ ἐσθλὸς εὐγενὴς ἔμοιγ' ἀνὴρ, / ὁ δ' οὐ δίκαιος κἀν ἀμείνωνος πατρὸς Ζητὸς πεφύκη, δυσγενὴς εἶναι δοκεῖ (ähnlich *Mel. capt.* 62-5 Page; mehr bei Denniston zu *El.* 253). Im Horizont dieses Denkens ist also ἐλευθερία nicht ein sozialer, sondern ein moralischer Begriff.

Τὸ βιβλίον συμπληρώνουν τρία σύντομα παραρτήματα γιὰ τὸν κοσμοπολιτισμὸ τοῦ Εὐριπίδη (σσ. 111-2), τὴν κατωτερότητα τῶν βαρβάρων στὸν Αἰσχύλο καὶ τὸν Σοφοκλῆ (σσ. 113-4) καὶ τοὺς ἐργάτες τῶν μεταλλείων τοῦ Λαυρίου (σσ. 115-6), καθὼς καὶ ἑλληνικὴ περίληψη (σσ. 117-24), βιβλιογραφία (σσ. 115-30) καὶ πίνακες (ἐννοιῶν, κυρίων ὀνομάτων καὶ ἀρχαίων χωρίων: σσ. 131-5). Κλείνοντας ὁ ἀναγνώστης τὸ βιβλίον διαπιστώνει ὅτι μὲ τὴ μελέτη αὐτῆ ἐπαληθεύεται μιὰ ὑπόθεση ἐργασίας ποὺ ὑπῆρχε διάχυτη στὴν ἔρευνα. Ὄστόσο ἡ συγγρ. ἀρκετὰ συχνὰ ἔδειξε πόσο παραπλανητικὴ καὶ ἐπικίνδυνες μποροῦν νὰ ἀποβοῦν οἱ ἀπλουστευτικὲς καὶ μονόπλευρες γενικεύσεις ποὺ ἀγνοοῦν τὶς ἀποχρώσεις καὶ δὲν προέρχονται ἀπὸ λεπτομερειακὴ ἐξέταση καὶ ἀξιοποίηση τῶν διαθέσιμων μαρτυριῶν. Ἄ Ἄλλωστε ἡ συγκέντρωση, κατάταξη, ἀξιολόγηση καὶ ἐρμηνεία τοῦ σχετικοῦ ὕλικου, καθὼς καὶ οἱ λεπτὲς παρατηρήσεις ἢ οἱ διασαφητικὲς παρεκβάσεις συγκροτοῦν μιὰν εὐπρόσδεκτη προσφορά στὴ φιλολογικὴ ἐπιστήμη, ποὺ θὰ ἐπιτρέψει τὴ συνέχιση καὶ προώθηση τοῦ διαλόγου γύρω ἀπὸ τὸ καίριο καὶ ἀνεξάντλητο θέμα τῆς δουλείας στὴν ἀρχαιότητα.

ΔΑΝ. Ι. ΙΑΚΩΒ

G. M. Parássoglou, Imperial Estates in Roman Egypt (American Studies in Papyrology, vol. 18), Amsterdam 1978. 80, σσ. viii + 117.

Parássoglous Untersuchung, ursprünglich eine Disseratation der Yale University von 1972, greift ihr Thema in vier Kapiteln an: Das erste

1. *Euripides Helena*, Χαϊδελβέργη 1969, II σσ. 208-9.

(S. 3-13) behandelt die Frage der Entstehung des kaiserlichen Privatbesitzes in Ägypten, insbesondere die Vorgänge zu Beginn der Römerherrschaft unter Augustus. Im zweiten (S. 15-29) wird detailliert die Entwicklung unter der julisch-claudischen Dynastie geschildert, die dadurch gekennzeichnet ist, daß durch Schenkungen, Erbschaften oder auch Konfiskation immer mehr Güter, die ursprünglich Freunden, Freigelassenen usw. der Kaiser gehörten, Teil des *patrimonium principis* wurden. Kapitel 3 (S. 30-49) gibt einen Überblick über Lage, Größe und Art der kaiserlichen Domänen, während das vierte (S. 50-64) die Informationen sammelt und erörtert, die wir über die Verwaltung der Güter und das auf ihnen beschäftigte Personal besitzen.

Hieran schließen sich drei Appendices an: Eine Zusammenstellung größerer in Ägypten bekannter privater Domänen, von denen einige bisweilen fälschlich für kaiserliche angesehen wurden (S. 65-68), sodann eine Auflistung aller Testimonien für die einzelnen Teile des kaiserlichen Besitzes in Ägypten (S. 69-83), und schließlich ein Exkurs über Stellung und Funktionen des *procurator usiacus*, des Ressortchefs des οὔσιακός λόγος (S. 84-90). Den Abschluß bilden Bibliographie, Addenda und sehr reiche Indices.

Es versteht sich bei einer Dissertation von selbst, daß einige am Rande liegende Dinge nicht ganz korrekt gesehen werden¹; wegen der langen Verzögerung der Drucklegung von 1972 bis 1978 mag die Dokumentation trotz der Addenda, die verständlicherweise nur die zentralen Themen betreffen, nicht immer ganz aktuell sein², und man könnte viel-

1. Die Behauptung etwa, die Besitzer von κληρουχική bzw. κατοικική γῆ seien von der Kopfsteuer befreit gewesen (S. 6), muß auf einem Mißverständnis beruhen. Die verschiedenen Dörfer mit dem Namen Κερκεσοῦχα oder Κερκεσοῦχα Ὀρους werden durchgängig ineinandergeworfen (s. Index S. 112). «Royal scribe of the village» (S. 60) ist wohl nur ein *lapsus calami* bei der Übersetzung von κωμογραμματεύς; «royal scribe» ist traditionsgemäß die Übersetzung von βασιλικός γραμματεύς, einem Amt, das hoch über dem des Dorfschreibers steht. In der (übrigens sehr interessanten) Diskussion des Begriffes ἀπολύσιμος οὐσία auf S. 63f. im Zusammenhang mit Urkunden von 50/51 n. Chr. von Befreiung von Liturgie zu sprechen, ist zumindest riskant, da gewöhnlich die Herausbildung des Liturgiesystems erst am Ende des 1. Jhdts. angesetzt wird (s. z. B. N. Lewis in *ZPE* 31, 1978, 141f.). Der auf S. 85 genannte *praefectus Aegypti* hieß warscheinlich nicht T. Aius Sanctus, sondern Titus Taius Sanctus (s. J. Rea in *P. Oxy.* XXXVI 2760, 1 Anm.). Claudius Julianus (S. 87f.) war nicht *rationalis*, sondern *praefectus Aegypti* (s. J. Rea, *Par. Pass.* 22, 1967, 48-63; G. Bastianini, *ZPE* 17, 1975, 305); unter diesem Fehler leidet die ganze in diesem Abschnitt geführte Diskussion.

2. Der Liste der sieben Procuratoren, denen Deklarationen unbewässert geblieben Landes eingereicht wurden (S. 88), ist als achter Aurelius Marcus hinzuzufügen (P. Jand. inv. 563 [Aeg. 52, 1972, 131]=SB XII 11033; 3. Jhd.). Zu dem ebenda unter Nr. 4 aufgeführten Aurelius Maximus wäre auf J. Reas Erörterung in *Chr. d'Eg.* 47, 1972, 240f. zu verweisen nützlich gewesen, die folgende Ergebnisse enthält:

leicht auch den Einwand machen, daß nicht alle Fragen, deren Behandlung der Titel des Buches erwarten läßt, wirklich aufgegriffen worden sind¹, aber im Vergleich zu dem positiv Geleisteten handelt es sich nur um geringfügige Kleinigkeiten. Die Studie faßt die Ergebnisse lange in der Wissenschaft geführter Diskussionen geschickt zusammen, stellt leicht benutzbar das Quellenmaterial bereit, befreit uns von einigen schon tief in der Vorstellungswelt von Papyrologen und Historikern verwurzelten Fehlern und enthält eine Fülle origineller Gedanken, die zukünftige Forschung stimulieren werden.

Einige Details, die dem Rezensenten besonders bemerkenswert erschienen sind, seien exempli gratia erwähnt:

Nach traditioneller Auffassung waren die in frühromischer Zeit im Besitz von Angehörigen der kaiserlichen Familie oder deren Günstlingen begegnenden *οὐσίαι* durch Schenkungen des Kaisers an die Betreffenden zustande gekommen, also mehr oder weniger mit den Lehnen der ptolemäischen Könige, den *δωρεαί*, vergleichbar. Parássoglou plädiert demgegenüber für Entstehung durch regulären Kauf bzw. Versteigerung (S. 5ff.). Mag keine der beiden Thesen auch unwiderleglich sein, so entspricht letztere doch zweifellos besser römischen Gepflogenheiten.

Wichtig ist auch die Feststellung, daß der Prozess des ständigen Anwachsens des kaiserlichen Besitzes in Ägypten mit der Schaffung des *οὐσιακὸς λόγος* zu einem Abschluß gekommen ist, daß ihm danach also keine weiteren privaten *οὐσίαι* einverleibt worden sind².

Zur Verbreitung einer falschen Vorstellung hat der Rezensent selbst

Es gibt einen weiteren Beleg für diesen Mann in W. Chr. 41 III 14; seine *nomen* ist nirgends vollständig erhalten, vielmehr ist Aurelius nur eine Vermutung der Herausgeber von PSI IX 1066; da die Bezeugungen für den Mann zehn Jahre auseinanderliegen, muß man mit der Möglichkeit rechnen, daß es sich in Wirklichkeit um zwei Personen handelt. Zu Marcus Salutaris (ibid. Nr. 6) hätte unbedingt auf P. J. Parsons' Artikel in *JRS* 57, 1967, 134ff. verwiesen werden müssen; ein neuer Beleg für ihn ist P. Oxy. XLII 3050 I 9. Publius Cerealis (ibid. Nr. 1) heißt in Wirklichkeit, wie wir jetzt wissen, Pompeius Cerealis (H. C. Youtie in *ZPE* 33, 1979, 194). Die Liste der Belege in Appendix II läßt sich heute ergänzen: P. Strasb. 584 (Domänen von Antonia, Dionysodorus und Severus), P. Mich. Inv. 1347 (*ZPE* 33, 1979, 202; Domäne des Pallas), P. Cairo Mich. 359 Z. 1944 (Dom. des Maecenas) und P. Köln II 97 (Dom. von Vespasian und Titus).

1. Zu kurz kommt für mein Empfinden die Entwicklung im 2. Jhd. n. Chr. und später. So ist beispielsweise von der Rolle, die die liturgischen *ἐπιτηρηταὶ οὐσιακῶν* bei der Verwaltung des *patrimonium* spielten, nur in einem nichtssagenden Nebensatz die Rede. Auch das endgültige Schicksal des *patrimonium principis* am Ende des 3. Jhdts. hätte behandelt werden können.

2. Vgl. S. 41, 28f. und 85. Diese Feststellung ist jetzt jedoch dahingehend einzuschränken, daß nach dem Judenaufstand von 115-117 anscheinend zumindest zeitweilig der von Juden konfiszierte Besitz durch den *οὐσιακὸς λόγος* mit verwaltet wurde; vgl. A. Swiderek in *JJP* 16/17, 1971, 45ff. und P. Köln II 97 Einl.

durch die Behauptung beigetragen (P. Petaus S. 273f.), mit der Wendung *μισθωσις (πρότερον) τοῦ δεῖνος* werde der Name eines ehemaligen, spätptolemäischen oder frühromischen, Besitzers von Ländereien eingeführt, die dann (nach einigen Zwischenstationen) in kaiserliche *οὐσίαι* aufgegangen seien, aber weiterhin unter getrennten Titeln (*μισθώσεις*) mit dem Namen des ursprünglichen Besitzers geführt worden seien. Parásoglou zeigt demgegenüber in der ausführlichen Anm. 36 auf S. 12, daß es sich dabei in Wirklichkeit nicht um die Namen von ehemaligen Besitzern, sondern von Großpächtern handeln muß. Diese Interpretation ist ganz evident richtig¹.

Sehr nützlich und manches Mißverständnis klärend sind schließlich die Diskussion der Stellung des *ἐπίτροπος οὐσιακῶν* (S. 84ff.), in der dargelegt wird, daß keinerlei Veranlassung besteht, in diesem Procurator, wie oft geschehen, einen Untergebenen des *ἐπίτροπος ἰδίου λόγου*² zu sehen, sondern daß er wahrscheinlich gleichberechtigt neben jenem und dem Dioiketes gestanden hat, sowie die anschließenden prosopographischen Erörterungen, wer in die Fasten der *procuratores usiaci* aufzunehmen sei, wer aus bisherigen derartigen Zusammenstellungen zu streichen sei.

DIETER HAGEDORN

G. M. Parásoglou, The Archive of Aurelius Sakaon (Papyrologische Texte und Abhandlungen 23), Bonn 1978. 80, σσ. xx + 263, πλν. 15.

Aurelius Sakaon was a farmer in Theadelphia in the Egyptian Fayûm in the early fourth century A.D. who witnessed the decline and extinction of that village. A quantity of his papers have survived which

1. Es muß jedoch betont werden, daß es sich häufig um ehemalige Großpächter handelt, nicht um «current lessees» (so P. einmal S. 46 Anm. 58). Das ergibt sich aus dem bisweilen verwendeten Zusatz *πρότερον*, der übrigens ohne Unterschied der Bedeutung stehen und fehlen kann (vgl. P. Petaus 75, 7ff. und 76, 7ff.). Die Belege für Ptolemaios, den Sohn des Kronios, in P. Leit. 11 und den genannten P. Petaus liegen fast 50 Jahre auseinander; ich halte es für möglich, daß alle diese Großpächter nicht der Zeit angehören, in der sie die Papyri erwähnen, sondern einer früheren. Für den Großpächter *Ἀντώνιος Θέωνος* (S. 12, Anm. 36 unter Nr. 2) gibt es einen weiteren Beleg, da in BGU IX 1895, 51f. zu lesen ist *μισθώσεως Ἀντωνίου Θεωνο(ς)*, wie mir schon am 16.10.1969 G. Poethke brieflich auf meine Anfrage hin bestätigt hat.

2. Den Leiter des Ressorts, also eine Person, als *ἴδιος λόγος* zu bezeichnen, ist eine üble Angewohnheit der Papyrologen, aber der Plural «*idioi logoi*» (S. 89) ist barbarisch.

provide a priceless record of the agony of the dying village. The bulk of these documents are kept in Cairo but others have found their way to institutions in Europe and elsewhere in the world. Many of the texts were first published in the early years of this century and were capable of considerable improvement.

P. now re-edits all the known texts relating to Sakaon and his family, plus every other known text (and one new text) coming from Theadelphia during Sakaon's lifetime. The texts are all documentary and mostly agricultural in content—receipts, leases and other contracts, official grain accounts—plus an important collection of legal documents (petitions and proceedings). The 98 texts are accompanied by a full set of indices of the usual kind, with the addition of a useful Index II listing (and naming) senior officials; the names recur in Index IV and the titles in Index VII, but their conjunction in II is prosopographically valuable. A concordance to the first editions of the re-edited texts follows the indices, and this information is also to be found in the headings to the individual texts. It would perhaps have been helpful to include this information also in the table of contents, but this might have been typographically awkward. Plates are provided of one-fifth of the texts in the volume, a generous allowance in a documentary volume. Most of them carry precise dates so that they provide a useful body of palaeographical material. No scale is included in the plates. Varying quality in the plates is explained by the different provenance of the photographs used—in particular P. Thead. were photographed for the International Papyrological Photographic Archive in 1973, at a time when there was no electricity in the Egyptian Museum in Cairo and battery-powered flash had to be used, causing strong ridges of shadow to obscure the surface (plate 6 is a good example of this shortcoming). The reader should not miss the page of additions and corrections, p. 263.

This impressive body of material loses some of its value because it is not yet accompanied by the hopefully-to-be-published companion commentary volume of which P. makes mention in his preface. Thus the editions consist more or less of text and translation alone, and we are deprived of line-by-line notes. We miss also the kind of overall survey which could be drawn from the collected material and which one hopes the companion volume would contain.

A greater drawback is that the texts are not chronologically arranged. The reasons for the arrangement adopted are not readily discernible. A chronological arrangement would have permitted a clearer view of the decline of the village: thus at almost the same time as Sakaon and his associates make a dramatic petition to the prefect (text 44) we yet find him undertaking to lease land for five years (text 69). I wonder too whether it was really worthwhile to add the section of «contemporary documents» (texts 76-98), thus adding «P. Sak.» to the nomenclature of the documents there re-edited, especially since these texts have not been interspersed with those of the archive proper in chronological order.

If the overall arrangement of the volume—especially while deprived of its companion commentary volume—leaves something to be desired, this performance is totally redeemed by the enormous improvements made in the textual quality of the individual documents it contains, which despite lack of commentary render «P. Sak.» the only sensible edition to cite in publications or to refer to in one's research. Text 73 provides an obvious sample of the textual advance made, where it is shown that two documents well-spaced in the *ed. pr.* can now be physically joined (the join first intimated by L. Koenen in *Studia Papyrologica* 15, 1976, 78). To this radical step forward are added extensive detail improvements to the text, which in this instance render totally intelligible a document which in the *ed. pr.* was largely unintelligible. This is but a sample and much more of the same kind can be found elsewhere in the volume. Text 65 (cf. the *ed. pr.*, P. Thead. 12) is a startling example. Not all of the advances of course are P.'s own, as is freely admitted in the preface, but that in no way minimises the usefulness of having the complete updated texts available.

I add some comments on individual texts:

Text 7 (=P. Thead. 28): should the date be changed to 23 August 320, cf. R. S. Bagnall and K. A. Worp, *Chronological Systems of Byzantine Egypt* (1978) 108, who read λγ' in line 15 and not λγ' (*ed. pr.*) or λγ (P. Sak.)?

Text 32. I feel something must be wrong with the exchange in 22 seqq. I suspect that the fault lies in ἀπ[ε]κρε[ι]ν[α]ντ[ο] in 23 (read in the *ed. pr.*) which if removed would restore the balance of the speeches. Letters read appear correct; the fault lies in those supplemented.

Text 35: one particularly misses the bibliography for the reading n(arratio) in line 1, which one hopes will be provided in the hoped-for companion commentary volume.

Text 48: the original is housed in the Papyrology Rooms in the Ashmolean Museum but is the property of the Egypt Exploration Society; see R. A. Coles, *Location-List*, p. 50. The same is true of text 85.

Finally, «P. Thead. 60» and «P. Thead. 61» (=texts 57 and 43) were not photographed for the Archive in 1973. Since they were published elsewhere than in the P. Thead. volume, presumably they are stored in a different place in the Museum in Cairo and therefore not exactly «lost or misplaced». The re-publication with them of P. Thead. 58 (=text 23) may now explain why this text was not located for photography by the 1973 mission to Cairo.

Our gratitude is due to P. for all the work he has done to provide us with these texts revised to be more in keeping with current knowledge and editorial standards. Nevertheless it is essential to have the commentary to link it all together, and let us hope that P.'s projected companion volume is not long delayed.

REVEL COLES

Griechische Handschriften und Aldinen: Eine Ausstellung anlässlich der XV. Tagung der Mommsen-Gesellschaft in der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel. Mai-Juni 1978; Handschriftenbearbeiter: Ditter Harlfinger in Zusammenarbeit mit J. Harlfinger und Joseph A. M. Sonderkamp; Aldinenbearbeiter: M. Sicherl.

Στὸ βιβλίο αὐτὸ καταλογογραφοῦνται μερικὰ ἑλλ. χφφ. τῆς βιβλιοθήκης Herzog August καθὼς καὶ Ἀλδίνες τῶν βιβλ. τοῦ Göttingen καὶ τοῦ Oldenburg, ποὺ ἐκτέθεικαν στὸ Wolfenbüttel, στὰ πλαίσια ἐκδηλώσεων γιὰ τὸν Mommsen κατὰ τὸ 15ο συνέδριο ἀπὸ 16-5 ὡς 29-6-78. Τὴν καταλογογράφηση καὶ παρουσίαση τῶν ἑλληνικῶν χφφ. ἀνάλαβε ὁ Dr. D. Harlfinger τοῦ ἐλευθέρου Παν/ου τοῦ Βερολίνου, ἐνῶ ἡ ἀντίστοιχη ἐργασία γιὰ τὶς Ἀλδίνες ἀνατέθηκε στὸν καθ. M. Sicherl, τοῦ Παν/ου τοῦ Münster.

Μετὰ ἀπὸ ἓνα σύντομο προλογικὸ σημείωμα ὑπογραμμμένο ἀπὸ τὸν P. Raabe (σ. 5-6), κατατοπιστικὸ γιὰ τὸ περιεχόμενο τοῦ βιβλίου, ἀκολουθεῖ ἡ εἰσαγωγὴ στὰ χφφ. ἀπὸ τὸν Dr. Harlfinger. Παρατηρεῖ ὅτι ὁ σχετικὰ λιγότερος ἀριθμὸς χφφ. στὴ Γερμανία συγκριτικὰ μὲ ἄλλες χῶρες, δὲν ἐπηρεάζει τὴν ποιότητά τους. Ἐπειτα ἀναφέρει τὴ σειρά ποὺ κράτησε στὸν κατάλογο. Τὰ χφφ. ἀριθμῆθηκαν χρονολογικὰ καὶ ἔτσι παρουσιάζονται: Τὸ No 1 ἀνήκει στὸν 6ο-7ο αἰ., τὰ 3-7 στὴ «σκοτεινὴ» ἑλληνοβυζαντινὴ ἱστορία, τὰ 8-14 στὴν ἐποχὴ τῶν Παλαιολόγων, ἃ 15-33 στὴν ἀναγέννηση, τὸ 34 στὴ μεταβυζαντινὴ ἐποχὴ. Ὁ παραπέρα διαχωρισμὸς τοῦ μεσαίωνα γιὰ τὴν ἑλληνοβυζαντινὴ πραγματικότητα ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ τὴν ἀναγέννηση σὲ δυὸ φάσεις. Στὴν πρώτη φάση ἀ' μισὸ τοῦ 15ου αἰ. (No 15-23) ἐπαφὴ μεταξὺ Ἀνατολῆς καὶ Δύσης, καὶ στὴ δευτέρα φάση, ἀνάμειξη τῆς βυζαντινῆς κουλτούρας μὲ τὴν ἰταλικὴ—β' μισὸ 15ου αἰ. ἕως 16ο αἰ. (No 24-33). Γι' αὐτὴ τὴ φάση ἡ ἔκθεση παρουσίασε μερικὰ χφφ. ὅπως τὰ ὑπ' ἀρ. 16-20. Μερικὰ χφφ. διακρίνονται γιὰ τὸ ξεχωριστὸ περιεχόμενό τους: λεξικά ὑπ' ἀρ. 9, 10, 17, 24, 25, μαθηματικὰ ὑπ' ἀρ. 28-31, μιὰ ποικίλη σειρά κλασικῶν, ἑλληνιστικῶν καὶ βυζαντινῶν συγγραφέων καὶ κειμένων, πράγμα ποὺ δείχνει τὸ πλατὺ ἐνδιαφέρον τῶν συλλεκτῶν. Ἀπὸ τῆ σ. 49 ὡς τῆ σ. 96 (ὑπ' ἀρ. 15-35) παρουσιάζονται χφφ. τῆς Ἀναγέννησης, ἐνῶ ἀπὸ τῆ σ. 97 ὡς τῆ σ. 118 (ὑπ' ἀρ. 35-45) χφφ. τοῦ ἑλληνικοῦ οὐμανισμοῦ τῆς Γερμανίας. Ἀπὸ τὸ μέρος «δείγματα τοῦ ἑλλ. οὐμανισμοῦ στὴ Γερμανία» προσπαθεῖ ὁ συγγραφέας νὰ ἀνασύρει ἀπὸ τὴ λήθη καὶ νὰ ἀποκαταστήσει ἀνάλογα τὸ κύρος, γιὰ τὴν προσφορά τους στὸ β' μισὸ τοῦ 15ου αἰ. στὰ ἑλλ. χφφ., μερικῶν πρωτοπόρων τῆς χώρας αὐτῆς (Ἐρασμος, Μελάγχθων, Caselius, A. Occo, J. von Dalbergs, J. Reuchlin). Ἡ ὅλη διαπραγμάτευση σκοπεύει νὰ ἐξυπηρετήσῃ τόσο αὐτοὺς ποὺ ἀπλῶς ἐνδιαφέρονται γι' αὐτά, ὅσο καὶ τοὺς εἰδικούς, στὴ διάθεση τῶν ὁποίων ὁ συγγραφέας πρόβλεψε νὰ βάλει τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία (εἰσαγωγὴ σ. 7-12).

Στὴ συνέχεια ἀκολουθοῦν τὰ χειρόγραφα.

Ἡ καταλογογράφηση ἀκολουθεῖ τὸ σύστημα τοῦ H. Hunger, μὲ τὴν καινοτομία, ὅτι προσφέρει φωτογραφικὸ δεῖγμα γιὰ κάθε περιγραφόμενο χφ., καὶ τὴ θεωροῦμε ὡς τὴν πιὸ κατατοπιστικὴ θεωρητικὰ (ἄμεση ἀντίληψη τοῦ χφ.) καὶ πρᾶκτικὰ (ἐκδοτικὴ ἐργασία).

Ἡ τυπογραφικὴ ἐμφάνιση ἀντιδιαστέλλει τὶς ἐπὶ μέρους ἐνότητες μὲ τὰ

διάφορα προβλήματα. Έτσι ο πρώτος στίχος περιέχει τὸν αὐξὸντα ἀριθμὸ τοῦ χειρογράφου στὸν κατάλογο καὶ τὴν ὀνομασία του. Στὴν πρώτη παράγραφο ἀναγράφεται μὲ ζωηρὰ γράμματα τὸ περιεχόμενο καὶ ὁ συγγραφέας καὶ ἀκολουθεῖ μὲ κανονικὴ γραφὴ ὁ τίτλος τοῦ ἔργου. Σὲ νέα παράγραφο δίνεται κατὰ σειρά: ἡ χρονολόγησις, τὸ ὕλικὸ (π.χ. περγαμινὸ, χάρτινο), ὁ ἀριθμὸς τῶν φύλλων καὶ οἱ διαστάσεις μὲ κοινὰ τυπογραφικὰ στοιχεῖα. Ἡ ἐπόμενη παράγραφος μὲ πλάγια στοιχεῖα παρουσιάζει τὴ σπουδαιότητα τοῦ χφ. μαζὶ μὲ σύντομη ἀνάλυσις τοῦ περιεχομένου γιὰ τὴ σημασία του στὴν ἀποκατάστασις τοῦ κειμένου, καθὼς καὶ παλαιογραφικῆς σημασίας ὑποδείξεις. Στὴ συνέχεια μὲ κοινὰ στοιχεῖα δίδεται ἀναλυτικὸς πίνακας τῶν περιεχομένων, ποῦ ἡ πρώτη τους λέξις γράφεται μὲ κεφαλαῖα γράμματα. Μὲ μικρότερα στοιχεῖα περιγράφεται ἡ ὕλη, τὰ ὕδατόσημα, καὶ ἡ κατάστασις τοῦ χφ. Μὲ κοινὰ στοιχεῖα ἀκολουθεῖ ἡ παράγραφος ποῦ εἶναι ἀφιερωμένη στὸ πρόσωπο τοῦ ἀντιγράφου, καὶ αὐτὴ ποῦ ἀναφέρει τὴν τύχη τοῦ χφ., κτητορικὰ σημεῖα κτλ. Μὲ μικρὰ στοιχεῖα, ὅπως στὴν περιγραφή τῆς ὕλης, ἀκολουθοῦν ἡ στάχωση καὶ ἡ χρονολόγησίς της, ἐκτενὴς βιβλιογραφία, καὶ πανομοιότυπα. Στις δύο τελευταῖες παραγράφους, μὲ κοινὰ στοιχεῖα, ἀναγράφονται τὰ ἐπὶ πλέον φύλλα, καὶ ἡ παραπομπὴ στὸ φωτογραφικὸ δεῖγμα, ποῦ ἀκολουθεῖ κάθε παρουσιαζόμενο χφ.

Τὰ περιγραφόμενα χφφ. εἶναι:

Ἀπὸ τὸ Μεσαίωνα:

- 1) Cod. Guelf. 75a Helmat, τοῦ 6ου-7ου αἰ. (Ἰωάν. Χρυσόστομος). 2) Cod. Guelf. 86 Weissenb. τοῦ 8ου αἰ. (λειτουργικὰ κείμενα). 3) Cod. Guelf 41 Gud graec. τοῦ 10ου αἰ. (Ἰωάννης Κλίμακος). 4) Cod. Guelf 51 Gud. graec. τοῦ 11ου αἰ. (Ψευδο-Ἀθανάσιος ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρεια). 5) Cod. Guelf. 46 Gud graec. τοῦ 11ου αἰ. (Διονύσιος ὁ Περιηγητής). 6) Cod. Guelf. 24 Gud. graec. τοῦ 12ου αἰ. (Ἀριστοτέλης· συγγράμματα περὶ λογικῆς). 7) Cod. Guelf 16.6. Aug. 4ο τοῦ 12ου αἰ. β' μισό (Εὐαγγελιστάριο). 8) Cod. Guelf. 35 Gud. graec. τοῦ 13ου αἰ. (Θουκυδίδου βίαι). 9) Cod. Guelf. 29 καὶ 30 Gud graec. τοῦ 1293 (Etymologicum Gudianum). 10) Cod. Guelf. 112 Gud. graec. τοῦ 1300 (Ἐρωτήματα Guelferbytana). 11) Cod. Guelf. 42 Gud. graec. τοῦ 1314/15 (ἀπόσπασμα ἀπὸ ἓνα ἀγιογραφικὸ-ὁμιλητικὸ χφ.). 12) Cod. Guelf. 15 Gud. graec. τοῦ 1320/25 (Εὐριπίδης: Ἐκάβη, Ὁρέστης, Φοίν., Ἄνδρ.). 13) Cod. Guelf. 60. 16 Aug. 8ο τοῦ 14ου αἰ. (Γρηγόριος Ναζιανζηνός· οἱ 16 λειτουργικοὶ λόγοι). 14) Cod. Guelf. 22 Gud graec., f. 11 (ὕδατόσημο· κουδούνη, χρονολογ. στὰ 1360). Ἀπὸ τὴν Ἀναγέννησις: ἐπαφὴ μεταξὺ ἀνατολῆς καὶ Δύσης. 15) Cod. Guelf. 86.7. Aug. 2ο τοῦ 15ου αἰ. (Λουκιανός). 16) Cod. Guelf 806 Helmst. τοῦ 1421/23 (Αἰσχίνης· Λόγοι καὶ Ἐπιστολές. Ἰσοκράτης· Ἐπιστολές. Ἐπιστολές Σωκρατικῶν. Διονύσιος Ἀλικαρνασσεύς· περὶ Λυσίου). 17) Cod. Guelf 97. 1 Gud. graec. τοῦ 15 αἰ. (Θωμᾶς Μάγιστρος). 18) Cod. Guelf. 10.2 Aug 4ο τοῦ 15ου αἰ. (Ἀπολλώνιος Ρόδιος· Ἀρξοναυτικά). 19) Cod. Guelf. 56. 22 Aug 8ο τοῦ 15ου αἰ. (Ξενοφώντας· ἐγκώμια στὸν Ἄγισ. Ἀπομν. I βιβλ.). 20) Cod. Guelf. 44 Gud. graec. τοῦ 1440 (Βασίλειος Πλάτων· Κρατύλος). 21) Cod. Guelf. 82 Gud. graec. τοῦ 1445-1450 (Φιλόστρατος· Μάρκος καὶ Ἰωάννης Εὐγενικός· Ἐκφράσεις). 22) Cod. Guelf 81 Aug 20 τοῦ 1451 (Γουλιέλμος ντε Σαλικέτο).

Ἐγχειρίδιο τῆς Χειρουργικῆς). 23) Cod. Guelf. 77 Gud. graec. τοῦ 15ου αἰ. (ἐλληνικὸ περιβάλλωμα). Ἐπὶ τὴν ἀνάμειξη; 24) Cod. Guelf. 15 Aug. 4ο τοῦ 1468 (Κωνστ. Λάσκαρις). 25) Cod. Guelf. 38.3 Aug. 4ο τοῦ 1470 (Μ. Χρυσολωρᾶς· ἐρωτήματα). 26) Cod. Guelf. 88 Gud. graec. τοῦ 1440 (Αἰσχύλου τραγωδίαι). 27) Cod. Guelf. 71 Gud. graec. τοῦ 1500 (Αἰσώπιοι μύθοι). 28) Cod. Guelf. 37 Gud. graec. τοῦ 1520-25 (Εὐκλείδης). 29. 30) Codd. Guelf. 13 καὶ 19 Gud. graec. τοῦ 16ου αἰ. ("Ἡρώνας ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρεια). 31) Cod. Guelf. 1 Gud. graec. τοῦ 1560/65 (Διόφαντος, Μάξιμος Πλανούδης). 32) Cod. Guelf. 34 Gud. graec. τοῦ 16ου αἰ. (ἐλλ. κατάλογος χφφ). 33) Cod. Guelf. 75 Gud. graec. τοῦ 1563-79 (Ἰσοκράτης· *Ἐθαγόρας*, *Ἑλένη*). 34) Cod. Guelf. 113 Cod. graec. τοῦ 16ου αἰ. (Ἔρωλόγιον).

Δείγματα τοῦ ἐλληνικοῦ οὐμανισμοῦ στὴ Γερμανία:

35) Cod. Guelf. 18.1 Aug. 4ο τοῦ 15ου αἰ. (Ρητορικο-φιλοσοφικὸ χφφ). 36) Cod. Guelf. 17.8 Aug. 4ο τοῦ 1525 ("Ἀρατος· *οὐράνια φαινόμενα*). 37) Cod. Guelf. 10 Gud. graec. τοῦ 1528 (Ἰ. Χρυσόστομος). 38) Cod. Guelf. 861. 1 Helmst. τοῦ 1539 (τυπωμένη ἔκδοσις τοῦ Διόδωρου ποῦ ἀνῆκε στὸ Μελάγχθωνα). 39) Cod. Guelf. 672. 11 Helmst. τοῦ 1607-9 (Ἰω. Καζέλιος· ἐλλ. καὶ λατ. ποιήματα). 40) Cod. Guelf. 84. 4 Aug. 2ο τοῦ 1600 (Πλούταρχος, *περὶ παίδων ἀγωγῆς*· Παῦλος, *ἢ πρὸς Ῥωμαίους ἐπιστολή*). 41) Cod. Guelf. 90 Gud. graec. τοῦ 17ου αἰ. (Θέωνας ἀπὸ τὴ Σμύρνη). 42) Codd. Guelf. 197 καὶ 261 Gud. lat. (Μ. Gude ἐπιγραφικὲς καὶ νομισματικὲς ἐργασίαι). 43) Codd. Guelf. 94 Gud. graec. καὶ 290 Gud. lat. τοῦ 1660 (Ἰππόλυτος ἀπὸ τὴ Ῥώμη, *περὶ Ἀντιχρίστου*). 44) Cod. Guelf. 946 Helmst. τοῦ 1625 (Μ. Κριτόβουλος, *ἀνάπτυξη γιὰ τὴν ὀρθόδοξη πίστι*). 45) Lessingiana 5 (Lessing Σοφοκλῆς) (σσ. 13-118).

Στὴν εἰσαγωγὴ τοῦ δευτέρου μέρους, στὶς Ἀλδίνες, γίνεται λόγος γιὰ τὸν Ἄλδο Μανούτιο καὶ τοὺς σπουδαιότερους συνεργάτες του ὅπως τὸν Μ. Μουσοῦρο, Ἰ. Γρηγορόπουλο, τὸν Δ. Χαλκοκονδύλη, Ἰ. Λάσκαρη καὶ τὸν Ἰταλὸ ἐλληνιστὴ Σκιπίωνα Κορτερομάλο. Στὴ συνέχεια κατατοπίζει τὸν ἀναγνώστη σχετικὰ μὲ τὴν τύχη τῶν χφφ. ποῦ χρησιμοποιήθηκαν γιὰ τίς ἐκδόσεις τῶν Ἀλδίνων καὶ τὴ μέθοδο τῆς ἐπιλογῆς τῶν γραφῶν τῶν χφφ. γιὰ τὴ συγκρότησις τοῦ κειμένου (σσ. 119-123). Οἱ Ἀλδίνες καταλογογραφοῦνται μὲ τὸ ἀκόλουθο σύστημα: Στὴν 1η παράγραφο δίνεται ὁ τίτλος τοῦ ἔργου στὰ ἐλληνικὰ καὶ τὰ λατινικά, ἐκτὸς ἀπὸ τίς περιπτώσεις 47, 48, 53 καὶ 54 ποῦ δίνεται μόνον στὰ λατινικά. Στὴ 2η παράγραφο δίνει τὴν ed. princeps καὶ τὴν ταυτότητα τῆς Ἀλδίνας μὲ σύντομη περιγραφή. Στὴν ἴδια ἢ ἐπόμενη παράγραφο γίνεται λόγος γιὰ τὸ χφφ. ποῦ προτιμήθηκε γιὰ τὴν ἔκδοσις μὲ συνοπτικὴ αἰτιολόγησις. Μετὰ ἀκολουθεῖ ἡ μετάφρασις τοῦ ἔργου—ἀν ὑπάρχει—καὶ μὲ μικρὰ γράμματα, ἢ βιβλιογραφικὴ ἐνημέρωσις. Ἡ περιγραφή κλείνει μὲ τὴν παραπομπὴν στὸ ἀντίστοιχο φωτογραφικὸ δεῖγμα, ποῦ συνίσταται στὴν Ἀλδίνα καὶ τὸ βασικὸ χφφ. Οἱ περιγραφόμενες εἶναι: 46) Μουσαῖος, 47) Ἀριστοτέλης, 48) Μεταφράσεις σὲ πλατωνικοὺς τοῦ Μαρσίλιο Φικίνο, 49) Ἀριστοφάνης, 50) Ἑλληνες ἐπιστολογράφοι, 51) Σοφοκλῆς, 52) Εὐριπίδης, 53) Ἑλληνες Ρητοροδιδάσκαλοι, 54) Πλούταρχου *Ἠθικά*, 55) Πίνδαρος, 56) Πλάτωνας, 57) Ἡσύχιος, 58) Πασανίας, 59) Στράβωνας.

Τὴν ἀριότητα τῆς παρουσίας δείχνει καὶ ἡ διαπραγμάτευση στὴν ed. princeps τοῦ Ἀριστοφάνη (Ἀλδ. 49) σχετικὰ μὲ τὸ χφ. ποὺ χρησιμοποιήθηκε ἀπὸ τὸν Μ. Μουσοῦρο στὴν ἔκδοση τῶν ἔργων τοῦ μεγάλου κωμικοῦ. Ἀφότου ὁ Κ. Holzinger εἶχε ἤδη ἀναγνωρίσει πῶς ἡ Ἀλδ. βασιζόταν στὴν ἔκδοση τοῦ Τρικλίνιου, ὁ Ν. G. Wilson βρῆκε τὴν πηγὴ στὸν Holkham, gr. 88, τοῦ ὁποίου ἀπόγραφο βρέθηκε τὸ 1965 στὴν βιβλιοθήκη Beatus Rhenanus στὴν πόλη Schlettstadt ἐνσωματωμένο σ' ἓνα τόμο μὲ διάφορα ἄλλα ἔντυπα (Selest. 347), ἀνάμεσα στὰ ὅποια καὶ ὁ Πλοῦτος γραμμένος ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ Ζαχ. Καλλιέργη. Τὸ πρότυπο τῆς ἔκδοσης τοῦ Τρικλίνιου, τὸ ὁποῖο περιέχει λειψὴ τὴν *Εἰρήνη*, διόρθωσε ὁ Μουσοῦρος καὶ ἀφοῦ πρόσθεσε τίς *Ὀρνιθες* καὶ τίς *Ἐκκλησιάζουσες* —μὰ κ' ἡ *Λυσιστράτη* ἦταν καταστραμμένη—τὸ χρησιμοποίησε σὰν πρότυπο. Ἡ παρέμβαση τοῦ Μουσούρου στὸ κείμενο εἶναι ἐλάχιστη, ἐνῶ σημαντικώτατη εἶναι ἡ προσφορά του στὴ συλλογὴ τῶν σχολίων, ποὺ βρῆκε «ἐν ἀντιγράφοις διαφόροις». Ἡ βιβλιογραφικὴ παράθεση περιλαμβάνει σπουδαῖα ἔργα, ἀνάμεσα στὰ ὅποια καὶ τὴ μελέτη ποὺ προετοιμάζεται ἀπὸ τὸν Μ. Sicherl πάνω στὴν ed. princeps τοῦ Ἀριστοφάνη. Στὸ τέλος τοῦ βιβλίου δίνει ἓνα κατάλογο μὲ συντομογραφίες τῶν λογοτεχνικῶν λημμάτων, μὲ νεώτερους ἐρευνητές, ἐπιστημονικὲς πραγματεῖες, καταλόγους ὀνομάτων, πραγμάτων, χειρογράφων, καὶ κλείνει μὲ σύντομο πίνακα περιεχομένων σὲ ξεχωριστὴ σελίδα.

Τὸ βιβλίον εἶναι πολὺ ἐπιμελημένο ἀπὸ τυπογραφικὴ, καλαισθητικὴ καὶ ἐπιστημονικὴ ἀποψη. Τυπογραφικὲς ἀβλεψίες δὲν ἔπεσαν στὴν ἀντίληψή μας. Εἴμαστε τῆς γνώμης ὅτι αὐτὸ τὸ σύστημα καταλογογράφησης μπορεῖ ν' ἀποτελέσει χρήσιμο ὑπόδειγμα σὲ ἀντίστοιχες ἐργασίες. Γιατὶ δίνει ἐξαντλητικὴ περιγραφή τοῦ χειρογράφου, ἔκθεση τῶν προβλημάτων ποὺ ἀνακύπτουν ἀπὸ τὸ κείμενο καὶ εἰδικὴ βιβλιογραφικὴ ἐνημέρωση. Θὰ πρέπει νὰ λεχθεῖ ὅτι ἡ κωδικολογία—κλάδος μὲ κεφαλαιώδη σημασία στὴ φιλολογικὴ ἐπιστήμη, ἀφοῦ εἶναι ἡ βάση τῆς κριτικῆς ἔκδοσης τῶν κειμένων—δὲν ἔχει ἀκόμα ὀριστικὰ διαμορφωθεῖ σ' ἓνα γενικὰ ἀποδεκτὸ τύπο ἢ σύστημα. Κι ἀπ' αὐτὴ τὴν πλευρὰ βλέπουμε πόσο σημαντικὴ εἶναι ἡ γονιμότητα τῆς παραπάνω ἐργασίας, σὲ συνδυασμὸ μάλιστα μὲ συγγράμματα σπουδαίων μελετητῶν τοῦ εἴδους (Hunger, Irigoien, Pieri) οἱ ὁποῖοι ἔχουν προωθήσει σημαντικὰ τὸν κλάδο. Ἡ θετικὴ ἀποτίμηση τοῦ ἔργου τῶν D. Harlfinger καὶ Μ. Sicherl σὲ ἀνάλογους χώρους¹ καὶ ἡ γενικότερη ἐπιστημονικὴ τους προσφορὰ ἔχει καταζωθεῖ καὶ πλατύτερα ἀναγνωριστεῖ.

B. A. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΠΟΥΛΟΣ

1. Βλ. Harlfinger, *Specimina griechischer Kopisten der Renaissance*, Berlin 1974. Τοῦ ἴδιου, *Wasserzeichen aus griechischen Handschriften*, Berlin 1974. Μ. Sicherl, *Handschriftliche Vorlagen des Aristoteles*, Mainz 1976.

The Correspondence of Athanasius I, Patriarch of Constantinople. Letters to the Emperor Andronicus II, Members of the Imperial Family and Officials. An Edition, Translation and Commentary by Alice-Mary Maffry Talbot. (Corpus Fontium Historiae Byzantinae VII, Dumbarton Oaks Texts III). Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies, Washington D. C. 1975, σσ. 467.

“Ἦδη τὸν 14 αἰ., ὅταν ἀνθοῦσε ἡ λατρεία τοῦ Πατριάρχου Ἀθανασίου Α' (1289-1293, 1303-1309) ὡς ἀγίου, μαζί με τοὺς βίους του διαβάζονταν πολὺ καὶ τὰ ἔργα του. Οἱ ἐπιστολές καὶ οἱ λόγοι του εἶχαν συγκεντρωθεῖ σὲ βιβλία, στὰ ὁποῖα μάλιστα ὁ βιογράφος του Θεόκτιστος (14 αἰ.) προτρέπει τοὺς πιστοὺς νὰ καταφεύγουν γιὰ τὴν πνευματικὴ τους τροφοδοσίᾳ. Μιὰ τέτοια συλλογὴ τοῦ 14 αἰ. ἀποτελεῖ καὶ ὁ κώδ. Vatic. gr. 2219 ποὺ περιλαμβάνει 200 περίπου ἔργα τοῦ Ἀθανασίου (ἐπιστολές, ἐγκυκλίους καὶ λόγους). Τὶς πρώτες 115 ἐπιστολές ἀπὸ τὸν κώδικα αὐτὸ ἐκδίδει ἡ κ. Talbot στὴ σειρά τοῦ Corpus Fontium Historiae Byzantinae. Οἱ 95 ἀπὸ τὶς ἐπιστολές αὐτὲς ἀπευθύνονται στὸν αὐτοκράτορα Ἀνδρόνικο Β', ἐνῶ οἱ ὑπόλοιπες σὲ μέλη τῆς αὐτοκρατορικῆς οἰκογένειας, σὲ ἀξιωματοῦχους καὶ ἀρχιερεῖς.

Γιὰ τὴν ἐκδόση τῶν ἐπιστολῶν αὐτῶν ἡ ἐκδότις στηρίχθηκε βασικᾶ στὸν κώδ. Vatic. gr. 2219, ποὺ εἶναι τὸ παλιότερο καὶ τὸ πιὸ ἀκριβὲς χειρόγραφο. Οἱ ἐπιστολές δίνονται μετὰ τὴν σειρά ποὺ ἐμφανίζονται στὸν κώδικα, γιὰτὶ ὅπως ἐξηγεῖ ἡ ἴδια, μιὰ χρονολογικὴ κατάταξή τους θὰ ἦταν ἐπισηφαλῆς, ἐφόσον ἡ χρονολόγησις τῶν ἐπιστολῶν γίνεται τὶς περισσότερες φορὲς μετὰ βᾶσιν ἐσωτερικᾶ στοιχείᾳ.

Μερικὲς ἀπὸ τὶς ἐπιστολές τοῦ Ἀθανασίου εἶχαν ἐκδοθεῖ καὶ παλιότερα¹, γιὰ πρώτη φορὰ ὅμως ἔχουμε στὰ χέρια μας μιὰ συστηματικὴ ἐκδόση μετὰ φράση καὶ πλούσιο σχολιασμό, φιλολογικὸ καὶ ἱστορικὸ.

Μετὰ τὸν Πρόλογο, στὴ Γενικὴ Εἰσαγωγὴ (σσ. XV-XXXI) ἡ ἐκδότις δίνει μιὰ σύντομη βιογραφία τοῦ Πατρ. Ἀθανασίου καὶ τὶς πηγές ἀπ' ὅπου ἀντλοῦμε τὰ βιογραφικὰ του στοιχεῖα (ἀγιογραφικές, ἀφηγηματικές, ἐπιστολές).

Στὴν Κριτικὴ Εἰσαγωγὴ (σσ. XXXIII-XLVI) περιγράφει τὰ χειρόγραφα, ἀναφέρει τὶς προηγούμενες ἐκδόσεις καὶ παρέχει ὀρισμένες ἐξηγήσεις γιὰ τὸν τρόπο ποὺ ἐργάστηκε κατὰ τὴν ἐκδόση αὐτή. Ἀκολουθοῦν ἡ Βιβλιογραφία καὶ τὰ Sigla. Στὶς σσ. 1-303 ἐκδίδονται οἱ ἐπιστολές μετὰ κριτικὸ ὑπόμνημα καὶ testimonia καὶ δίπλα τὴν ἀγγλικὴ μετάφραση. Τὶς σσ. 305-442 καταλαμβάνει ἕνας ἐκτενὲς σχολιασμός, ὅπου διευκρινίζονται διάφοροι ὑπαινιγμοί, δίνονται προσωπογραφικὲς πληροφορίες καὶ διασαφηνίζονται τὰ γεγονότα στὰ ὁποῖα ἀναφέρεται ὁ Πατριάρχης. Ἡ ἐκδόση κλείνει μετὰ πίνακες κυρίων ὀνομάτων καὶ ὄρων καὶ μετὰ Incipits.

Ἡ ὀγκώδης ἐπιστολογραφία τοῦ Ἀθανασίου ἔρχεται νὰ διαφωτίσει πολλὰς

1. Ὁ V. Laurent στὴ *Rev. Histor. du Sud-Est Europ.* 22 (1945) 285-286. Ὁ Γεννάδιος Ἡλιουπόλεως στὴν *Ἐκδοσίς* 27 (1952), *ΕΕΒΣ* 22 (1952) καὶ στὴν *Ἱστορία τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου*, I, Ἀθήναι 1953, σσ. 364, 375-81, 392-93. Ἡ Angeliki Laiou, *Constantinople and the Latins: The Foreign Policy of Andronicus II, 1282-1328*, Cambridge/Mass. 1972, 333-340.

πτυχές τῆς ζωῆς τοῦ Βυζαντίου στίς ἀρχές τοῦ 14 αἰ. καὶ ἀφήνει νὰ διαφανεῖ τὸ πορτραῖτο τοῦ Πατριάρχου. Ὁ Ἀθανάσιος ὑπῆρξε μιὰ ἀμφιλεγόμενη προσωπικότητα χωρὶς πολλές συμπάθειες. Ἀπὸ τὴ μιὰ τὸν ἀντιπαθοῦσαν οἱ Ἀρσενιάτες, ἀπὸ τὴν ἄλλη οἱ ἐπίσκοποι ἐναντίον τῶν ὁποίων καταφέρεται στίς ἐπιστολές του, γιατί ἐγκατέλειψαν τὸ ποίμνιό τους καὶ παρέμεναν στὴν πρωτεύουσα. Ἀσκητῆς ὁ ἴδιος, θέλησε νὰ ἐπιβάλλει αὐστηρὴ πειθαρχία στοὺς μοναχοὺς μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἐπισύρει τὴν ὀργή καὶ τὴν ἀντιπάθειά τους. Ἡ ἀντιδραση ἄλλων αὐτῶν ποὺ ὀλοένα ὀγκώνονταν ὀδήγησε στὴν παραίτηση τοῦ Ἀθανασίου ἀπὸ τὸν πατριαρχικὸ θρόνο τὸ 1293, γιὰ νὰ ἐπανέλθει τὸ 1303. Οἱ ἐπιστολές ποὺ ἐκδίδει ἡ κ. Talbot προέρχονται ἀπὸ τὴ δευτέρη πατριαρχία τοῦ Ἀθανασίου. Οἱ πληροφορίες ποὺ μᾶς παρέχουν διασταυρώνονται μὲ ὅσα μᾶς διηγοῦνται οἱ συγγραφεῖς τῆς ἐποχῆς Παχυμέρης καὶ Γρηγοῦρ καὶ διαφωτίζουν ἀκόμη περισσότερο τὰ παρασκήνια ὀρισμένων γεγονότων τῆς ἐποχῆς.

Οἱ ἀρχές τοῦ 14 αἰ. βρῖσκουν τὸ Βυζάντιο σὲ μιὰ κρίσιμη φάση τῆς ἱστορίας του. Οἱ Τούρκοι προσελάνουν καὶ σύγχρονα μὲ τοὺς Καταλανοὺς λεηλατοῦν καὶ καταστρέφουν τὰ βυζαντινὰ ἐδάφη. Πολλοὶ πρόσφυγες καταφεύγουν στὴν Κωνσταντινούπολη ἐπιτείνοντας τὸ ἐπισιτιστικὸ τῆς πρόβλημα. Ἡ πείνα ποὺ ξέσπασε βρῖσκει τὸν Ἀθανάσιο νὰ πρωτοστατεῖ στὴν δημιουργία συσσιτίων ἀπὸ τὸ λάδι. Διοργανώνει τὴν ἐποπτεία τῶν ἀποθεμάτων τοῦ σταριοῦ καὶ τῶν ἀρτοποιείων. Καταγγέλλει μ' ἐπιστολές του στὸν αὐτοκράτορα τὴ σκληρότητα τῶν φορολογικῶν ὑπαλλήλων καὶ καυτηριάζει τὴ συμπεριφορὰ ὀρισμένων μητροπολιτῶν ποὺ δὲν ἐπιστρέφουν στίς ἑδρες τους. Καὶ ὀρισμένες εἰκόνες τῆς κοινωνικῆς ζωῆς τῆς Κωνσταντινούπολης τὴν ἐποχὴ αὐτὴ δίνουν οἱ ἐπιστολές: Γριές γυναῖκες ποὺ πωλοῦν ψάρια στὴν παραλία τῆς Πόλης, γυναῖκες τῆς ἀριστοκρατίας ποὺ πηγαίνουν στὴν Ἀγ. Σοφία μόνο γιὰ ἐπίδειξη, ἐπισκέπτες τῆς Ἀγ. Σοφίας ποὺ τρῶνε καὶ ἀφήνουν τ' ἀποφάγια τους ἐκεῖ.

Οἱ ἐπιστολές τοῦ Ἀθανασίου ὅμως θὰ ἦταν δυσνόητες ἂν τὴν ἔκδοσή τους δὲν τὴ συνόδευαν ἡ μετάφραση καὶ ὁ σχολιασμός. Ὁ Ἀθανάσιος ἦταν ἄνθρωπος μὲ περιορισμένη κλασικὴ μόρφωση καὶ μικρὴ ἰδεολογικὴ ἱκανότητα στὰ θεολογικὰ ζητήματα. Ἡ προσπάθειά του νὰ γράψει στὸ ἐκλεπτυσμένο ὕφος τῆς ἐποχῆς καὶ ἡ προχωρημένη του τύφλωση ποὺ δὲν τοῦ ἐπέτρεπε νὰ ἐλέγχει αὐτὰ ποὺ ὑπαγόρευε τὸν ὀδήγησαν σὲ μακριές καὶ σύνθετες προτάσεις, μὲ ἀσυνταξίες καὶ γραμματικὰ λάθη καὶ ἐπαναλήψεις. Οἱ διάφοροι ὑπαινιγμοὶ δυσκολεύουν ἀκόμη πιὸ πολὺ τὸ κείμενο. Τὶς δυσκολίες ὅμως αὐτὲς τὶς ξεπέρασε ἡ ἐκδότις μὲ ὀξυδέρκεια καὶ ἐπιτυχία. Στὴ μετάφραση κινήθηκε κάπως πιὸ ἐλεύθερα προκειμένου νὰ δώσει τὸ νόημα τοῦ κειμένου.

Σὲ μιὰ τέτοια ἔκδοση μὲ τόσο ὀγκώδες καὶ δύσκολο ὕλικό καὶ μεγάλη ποιικιλία θεμάτων εἶναι φυσικὸ νὰ ὑπάρχουν ὀρισμένες ἀβλεψίες καὶ παραλείψεις. Ἐπισημαίνω μερικές:

1. Στὴν ἔκδοση τοῦ κειμένου γενικὰ γίνεται λαθασμένα ὁ χωρισμὸς τῶν λέξεων. Π.χ. ἐπ. 35. 10 *μοιχ-είας* ἀντὶ *μοι-χείας*, 36.10 *ἀδικ-ία* ἀντὶ *ἀδι-κία*, 37.43 *ὀρθοδόξ-ου* ἀντὶ *ὀρθοδό-ξου* κ.ἄ.

2. Λάθη στὸν τονισμό: ἐπ. 14.46 *πῶς οὐκ ἔσμεν* ἀντὶ *πῶς οὐκ ἐσμὲν* 17.7 *προεπούσαν* ἀντὶ *πρέπουσαν*, 81.42 *συνᾶδων* ἀντὶ *σινάδων*, 112. 50-51 *παρὰ τινῶν* ἀντὶ *παρὰ τινων*, 92.21 *θημωνίαι*: Στὰ σχόλια σ. 421 γράφει ὅτι κακῶς μῆτρε ὁ τόνος στὴ λέξη ἀντὶ *θημωνίαι* (κατὰ τὸ Liddel-Scott-Jones). Βλ. ὅμως Σούδα: *θημωνία*.

3. Στή σελ. 407 διατυπώνεται ἡ ὑπόθεση ὅτι ὁ μητροπολίτης Λουκάς μπορεῖ νὰ εἶναι ὁ «πρόεδρος Μύρων» ποῦ ἀναφέρει ὁ Μανουήλ Φιλῆς στὸ ποίημα CV στ. 24 (ed. E. Miller, *Manuelis Philae carmina* I. 291). Ὅπως φαίνεται ὁμοίως καὶ ἀπὸ τὸ συγκεκριμένο ποίημα καὶ ἀπὸ ἄλλα ποιήματά του, ὁ Μανουήλ Φιλῆς ἀποκαλεῖ «Μυρέων πρόεδρο» τὸν Ἅγιο Νικόλαο (βλ. Miller I. σσ. 138, 239, 293, II. 278 κ.ξ.).

4. Ἡ φράση *Οἱ δὲ τὸν Κύριον ἐκζητοῦντες παντός ἀγαθοῦ οὐκ ἐλαττωθήσονται* στήν ἐπ. 3 στ. 57-58 προέρχεται ἀπὸ τὸν Ψαλμὸ 33 (34) 10. Τὸ χωρίο πάλιν ὡς καὶ πολλὰκις παρακαλῶ στήν ἐπ. 6 στ. 2 θυμίζει τὸ χωρίο ἀπὸ τῆς θεῆς Λειτουργίας τοῦ Ἰωάννου Χρυσόστομου πάλιν καὶ πολλὰκις σοὶ προσπίπτομεν καὶ σοῦ δεόμεθα.

5. Ὅρισμένες βιβλιογραφικὲς συμπληρώσεις:

Στὴν ἐπ. 8 γιὰ τὸ μέθυνο καὶ τὸ μῦδιο: E. Schilbach, *Byzantinische Metrologie*, München 1970. Στὴν ἐπ. 20 σχετικὰ μὲ τὸν ὄρο δέλτος βλ. B. Atsalos, *La terminologie du livre-manuscrit à l'époque byzantine*. 1ere partie: *Termes designant le livre-manuscrit et l'écriture* Thessaloniki 1971, σ. 106 κ.έ. Στὴν ἐπ. 93 σχετικὰ μὲ τὸν Δερμοκίτη βλ. στὴν ἐπιστολογραφία τοῦ Μιχαήλ Γαβρᾶ ποῦ στὸ μεταξὺ ἔχει ἐκδοθεῖ ἀπὸ τὸν G. Fatouros, *Die Briefe des Michael Gabras (ca. 1290-nach 1350)*, Wien 1973, I. Teil, ἀρ. 23.

Τὴν ἐξαιρετικὰ ἀξιόλογη προσφορὰ τῆς κ. Talbot εὐχῆς ἔργο θὰ ἦταν νὰ τὴν ἀκολουθήσει σύντομα καὶ ἡ ἐκδοσὴ τῶν λόγων καὶ τῶν ὑπόλοιπων ἐπιστολῶν τοῦ Ἀθανασίου, οἱ ὁποῖες παρουσιάζουν ἱστορικὸ ἐνδιαφέρον. Ἡ ἐκδοσὴ τῆς κ. Talbot καὶ ἡ προεργασία ποῦ ἔχει γίνεῖ μὲ τὰ *Regestes* τοῦ V. Laurent¹ ὁπωσδήποτε ἔχουν ἐξομαλύνει ἀρκετὰ προβλήματα τῆς προσωπικότητος καὶ τοῦ ὄρους τοῦ Ἀθανασίου καὶ γενικότερα τῆς ἐποχῆς του.

Α. ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ - ΖΑΦΡΑΚΑ

Nicetae Choniatae Historia, rec. I. A. van Dieten, Berlin-New York: Walter de Gruyter and Co. 1975, σσ. CXVII+656, IV+143 (=Corpus fontium historiae byzantinae, XI/1-2 - ser. Berolinensis).

Ἡ *Χρονικὴ Διήγησις* (στὸ ἐξῆς ΧΔ) τοῦ Νικήτα Χωνιάτη καλύπτει τὴν περίοδο 1118-1204, δηλ. ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ Ἀλεξίου Α' Κομνηνοῦ (15/16. 8. 1118) ὡς τὴν ἄλωση τῆς Κωνσταντινούπολης ἀπὸ τοὺς Σταυροφόρους (12. 4. 1204). Γραμμένη σὲ μιὰ ἐξεζητημένη ἀττικίζουσα, ἀπὸ τὴν ὁποία δὲν λείπει οὔτε ὁ πλοῦτος τῶν ἀναφορῶν σὲ κλασικοὺς καὶ ἐκκλησιαστικοὺς συγγραφεῖς οὔτε ἡ δύναμη τῆς περιγραφῆς, ἡ ΧΔ τοῦ Νικήτα Χωνιάτη εἶναι, κατὰ γενικὴ ὁμολογία, ἡ σημαντικότερη πηγὴ τοῦ 12ου καὶ 13ου αἰώνα. Ἡ ἀξία τῆς ὡς ἱστορικῆς πηγῆς ἀναγνωρίστηκε νωρίς, πράγμα, ἄλλωστε, ποῦ τὸ ἐπιβεβαιώνουν τέσσερις ἀλλεπάλληλες ἐκδόσεις καθὼς καὶ δύο ἀνατυπώσεις ποῦ

1. V. Laurent, *Les registes des actes du patriarcat de Constantinople. I. Les actes des Patriarches*, fasc. IV. *Les registes de 1208 à 1309*, Paris 1971.

γνώρισε στο παρελθόν. Ἡ editio princeps εἶναι τοῦ Ἱερώνυμου Wolf καὶ χρονολογεῖται τὸ 1557. Ἡ πρώτη αὐτῆ ἐκδοση στηριζόταν σὲ τρία μόνο χφφ—στὸ μεταξὺ εἶναι γνωστὰ περισσότερα ἀπὸ σαράντα. Ὁ Wolf στὸν πρόλογο τῆς ἐκδόσεώς του ἀναφέρει ὅτι τὸ κείμενο ποὺ ἐκδίδει ἦταν καρπὸς μιᾶς «laboriosa collatio», ἡ ὁποία ἀργότερα ἀποδείχτηκε ὅτι ἐλάχιστα βοήθησε στὴν ἀποκατάσταση τοῦ κειμένου. Ἀκολούθησαν τρεῖς ἄλλες ἐκδόσεις τῆς ΧΔ, χωρὶς ὅμως οὐσιαστικὲς διαφορὲς μεταξὺ τους: τοῦ Simon Goulart (Γενεύη 1593), τοῦ C. A. Fabrot (Παρίσι 1642) καὶ τοῦ I. Bekker (Βόννη 1853). Ἀναφορικὰ μὲ τὴν ἐκδοση τῆς Βενετίας (1729), σημειώνουμε ὅτι ἀποτελεῖ ἀνατύπωση τῆς παρισινῆς ἐκδόσεως. Τέλος στὴν Πατρολογία τοῦ Migne τὸ 1894 ἀνατυπώθηκε ἡ ἐκδοση τῆς Βόννης.

Ἡ νέα κριτικὴ ἐκδοση τῆς ΧΔ, ἀπὸ τὸν Ioannes Aloysius van Dieten, γνωστὸ ἀπὸ τὶς μελέτες του γύρω ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Νικήτα Χωνιάτη¹, βασιζέται σὲ ὀλόκληρη τὴ χφφ παράδοση τοῦ κειμένου καὶ φιλοδοξεῖ νὰ καλύψει ἓνα μεγάλο κενὸ στὰ βυζαντινὰ γράμματα. Ἡ ΧΔ ἔχει παραδοθεῖ μὲ σαράντα τρία χφφ σὲ τρεῖς βασικὲς παραλλαγές ποὺ ἀντιστοιχοῦν σὲ τρεῖς οἰκογένειες χφφ. Ὑπάρχουν, βέβαια, καὶ χφφ ποὺ δὲν ἀνήκουν σὲ καμιὰ ἀπὸ τὶς τρεῖς οἰκογένειες, ὅπως ὑπάρχει καὶ μία δημώδης παράφραση τῆς ΧΔ, ποὺ δὲν ἀνήκει στὸν Νικήτα Χωνιάτη ἀλλὰ σὲ κάποιον ἀνώνυμο συγγραφέα. Οἱ διαφορὲς ἀνάμεσα στὶς τρεῖς παραλλαγές (a, b, καὶ LO) συνοψίζονται ὡς ἐξῆς: ἡ b ἐξιστορεῖ τὰ γεγονότα τῆς κατάλυσης τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας ὡς τὰ τέλη Μαρτίου 1205. Ἡ a, ἀντίθετα, προχωρεῖ ἀκόμη ἀργότερα ὡς τὸ Νοέμβριο τοῦ 1206. Ἡ LO φθάνει ὡς τὸ φθινόπωρο τοῦ 1207. Ἡ ἐκδοση τοῦ van Dieten στηρίζεται στὴν παραλλαγή a, ἡ ὁποία παραδίδεται ἀπὸ τὰ χφφ Vatic. Gr. 163 καὶ Vatic. Gr. 1623 (καὶ τὰ δύο τοῦ 13ου αἰ.) καὶ Paris. Gr. 1778.

Τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς ΧΔ (σσ. 1-535,2) ὁ ἐκδότης πιστεύει ὅτι γράφτηκε στὴν Κωνσταντινούπολη πρὶν ἀπὸ τὸ 1204. Ὁ ἀκριβὴς χρόνος τῆς συγγραφῆς του δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ καθορισθεῖ. Οἱ ἐνδείξεις ποὺ ἔχουμε μᾶς κάνουν νὰ δεχθοῦμε ὅτι ὁ Νικήτας Χωνιάτης ἀρχισε τὸ γράψιμο τῆς ΧΔ μετὰ τὴν πτώση τοῦ Ἀνδρονίκου Α' (1185) καὶ ὅτι μὲ τὴν ἀνοδο στὸ θρόνο τοῦ Ἀλεξίου Γ' εἶχε τελειώσει τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ ἔργου του. Ἡ συνέχεια τῆς ΧΔ (σσ. 535, 3-636 καὶ 647-655) παραδίδεται ἀπὸ δύο μοναδικούς κώδικες, τὸν Laur. IX 24 καὶ Oxon. Bodl. Roë 22 (=LO), οἱ ὁποῖοι καλύπτουν γεγονότα ὡς τὸ 1207. Τοῦτο τὸ κομμάτι τῆς ΧΔ ὁ ἐκδότης πιστεύει ὅτι γράφτηκε ἀνάμεσα στὸ 1204 καὶ 1207/8: ἀρχικὰ στὴ Σηλυμβρία, ἀργότερα στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ τέλος στὴ Νίκαια. Τὸ κείμενο τῆς συνέχειας τῆς ΧΔ, τῶν κωδίκων LO, μαζὶ μὲ τὸ κείμενο ποὺ εἶχε ἔτοιμο ὁ Χωνιάτης πρὶν ἀπὸ τὸ 1204, ἀποτελοῦν τὴν παραλλαγή b.

Στὴ Νίκαια τὸ 1207-1208 ὁ Νικήτας Χωνιάτης ξανάγραψε τὸ μέρος τῆς ΧΔ ποὺ ἀναφέρεται στὰ γεγονότα μετὰ τὴν ἄλωση τῆς Κωνσταντινούπολης (σ. 583 κ.έ.). Οἱ λόγοι ποὺ τὸν ὤθησαν νὰ ξαναγράψει τοῦτο τὸ κομμάτι τῆς

1. Jan-Louis van Dieten, *Niketas Choniates. Erläuterungen zu den Reden und Briefen nebst einer Biographie* (Supplementa Byzantina, 2), Berlin-New York 1971. *Nicetae Choniatae Orationes et Epistulae* (Corpus Fontium Historiae Byzantinae III, Series Berolinensis), Berlin-New York 1972.

ΧΔ δὲν μᾶς εἶναι γνωστοί σὲ ὅλες τους τίς λεπτομέρειες. Προφανῶς ἔλειπε ἀπὸ αὐτὸ ἡ ἀντικειμενικότητα καὶ ἡ κριτικὴ διάθεση, πράγμα πού διαπίστωσε ὅταν, ἐλεύθερος πλέον ἀπὸ ὑποχρεώσεις καὶ δεσμούς φιλίας, ἐπανεζέτασε μὲ νηφαλιότητα τὸ ἔργο του. Στὴ νέα της μορφή (παραλλαγή α) ἡ ΧΔ κερδίζει σὲ ἀντικειμενικότητα καὶ ἀφηγηματικότητα. Ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στὶς δύο παραλλαγές (α καὶ β) γίνεται ἐμφανέστερη ἰδιαιτέρα στὴ διαπραγματεύση τῶν γεγονότων τῆς βασιλείας τοῦ Ἀλεξίου Γ', τὸν ὁποῖον ὁ Νικήτας Χωνιάτης δὲν ἐξαιρεῖ ἀπὸ τὴν κριτικὴ του, ὅπως καὶ τοὺς συνεργάτες του, ὀρισμένοι ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὑπῆρξαν φίλοι του.

Πολλὰ ἀπὸ τὰ προβλήματα τῆς χειρόγραφης παράδοσης τῆς ΧΔ δὲν ἔχουν ἀκόμη βρεθῆ τὴν τελικὴ τους λύση. Ὁ ἴδιος ὁ ἐκδότης ὁμολογεῖ ὅτι τὸ στέμμα πού προτείνει εἶναι ἐν μέρει ὑποθετικό. Ὡστόσο, ὑποστηρίζει μὲ πειστικὰ ἐπιχειρήματα καὶ στοιχεῖα ὅτι οἱ τρεῖς παραλλαγές τῆς ΧΔ εἶναι ἔργο τοῦ ἴδιου τοῦ Χωνιάτη καὶ ὅτι δὲν προέρχονται ἀπὸ κάποιο μεταγενέστερο χέρι.

Ἡ ἔκδοση τῆς ΧΔ ἀπὸ τὸν van Dieten εἶναι δίτομη. Ὁ πρῶτος τόμος ἀνοίγει μὲ μιὰ ἐκτενὴ εἰσαγωγή (σσ. VII-CXV), στὴν ὁποία ὁ ἐκδότης παρουσιάζει τὴ χειρόγραφη παράδοση καὶ τίς διάφορες ἐκδόσεις-μεταφράσεις τῆς ΧΔ. Τὸ κείμενο καταλαμβάνει τίς σσ. 1-655. Στὸ δεύτερο τόμο περιλαμβάνονται οἱ πίνακες ὀνομάτων, λέξεων, πραγμάτων, πηγῶν καὶ παραλλήλων χωρίων.

Δυστυχῶς ἀπὸ τὴ νέα κριτικὴ ἔκδοση τῆς ΧΔ δὲν λείπουν τὰ ὀρθογραφικὰ καὶ τυπογραφικὰ σφάλματα (ὁ πρῶτος ἀριθμὸς παραπέμπει στὴ σελίδα καὶ ὁ δεύτερος στοὺς στίχους):

7,47 ἐπρρώννυσι: γρ. ἐπιρρώννυσι 18,65 φήθη: γρ. φήθη 83,76 τον: γρ. τὸν 87,16 ἐκυτῶ: γρ. ἐαντῶ 96,52 ποιούμενος: γρ. ποιούμενος 103,25 πέρι: γρ. περὶ 107,18 ἐκεῖσε: γρ. ἐκεῖσε 132,19 οὖν: γρ. οὖν 149,27 θερμμορρός: γρ. θερμορρός 188,28 ἐαυτοῦ: γρ. ἐαυτοῦ 195,39 (καὶ 285,82) Ανδρονίκου: γρ. Ἀνδρονίκου 204,91 καὶ: γρ. καὶ 215,12 ἐπμόδιον: γρ. ἐμπόδιον 218,65 οὖν: γρ. οὖν 228,31 ἤς: γρ. ἤς 233,50 ὁ: γρ. ὁ 290,12 Ἦν: γρ. Ἦν 315,81 τῆς: γρ. τῆς 328,22 δεκνόμενος: γρ. δεκνόμενος 341,62 Ἀγγέλου: γρ. Ἀγγέλου 371,14 ἐξεισι: γρ. ἐξεισι 375,12 σῶζεται: γρ. σῶζεται 377,40 Ῥωμαϊκῶν: γρ. Ῥωμαϊκῶν 401,1 ἐπανεζευξε: γρ. ἐπανεζευξε 403,68 (καὶ 463, 76· 471,94· 586,68) Ῥωμαίους: γρ. Ῥωμαίους 420,24 σνάμα: γρ. συνάμα 421,41 πρέσβις: γρ. πρέσβυς 460,93 ἀγούσταις: γρ. αἰγούσταις 463,87 Καιχοσρόη: γρ. Καίχοσρόη 548,2 δεικνός: γρ. δεικνός 593,70 ἀγροῖκοι: γρ. ἀγροῖκοι 604,49 εκπεριελθών: γρ. ἐκπεριελθών 607,18 πνεῦμα: γρ. πνεῦμα 609,76 ὀπισα: γρ. ὀπόσα 610,4 πεζάιτερον: γρ. πεζέταιρον 617,77 ἐπί: γρ. ἐπὶ 627,88 ὑπερκειμένη: γρ. ὑπερκειμένη 630,63 εἰσέπραττον: γρ. εἰσέπραττον 642,90 ὑπερζέσαις: γρ. ὑπερζέσαις 644,63 θεω: γρ. θεῶ 648,26 τοῖς: γρ. τοῖς 651,47 καὶ 653,19 ουχί: γρ. οὐχί.

Σ' ἓνα ὀγκῶδες ἔργο, ὅπως ἡ ΧΔ, εἶναι ἀδύνατο νὰ μὴ διαρρεύσουν τέτοια λάθη. Ὡστόσο τὰ λάθη αὐτὰ κατὰ κανένα τρόπο δὲν μειώνουν τὴν ἀξία τῆς ἔκδοσης. Ἀντίθετα, οἱ φιλόλογοι καὶ οἱ ἱστορικοί, πού στὸ ἐξῆς θὰ μνημονεύουν τὸ ὄνομα τοῦ van Dieten δίπλα στὸ ὄνομα τῆς ΧΔ τοῦ Νικήτα Χωνιάτη, δὲν μποροῦν παρὰ νὰ τὸν εὐγνωμονοῦν γιὰ τὴν προσφορά του αὐτῇ.

ΑΠ. ΚΑΡΦΟΖΗΛΟΣ

Στάθης, κρητική κωμωδία. Κριτική έκδοση με εισαγωγή, σημειώσεις και λεξιλόγιο *Lidia Martini*, Θεσσαλονίκη 1976. 8ο, σσ. 205, πίν. 2 (Βυζαντινή και Νεοελληνική Βιβλιοθήκη, 3).

Μετά τή *Διήγησιν τοῦ Ἀλεξάνδρου* (1974)¹ καί τήν *Πανώρια* τοῦ Γεωργίου Χορτάτση (1975)² ἡ ΒΝΕΒ παρουσίασε στά 1976 τὸ τρίτο βιβλίο τῆς σειρᾶς τῆς, τήν κρητική κωμωδία *Στάθης*. Ἡ έκδοση τοῦ ἔργου ἔγινε ἀπὸ τὴν Ἰταλίδα νεοελληνίστρια κ. Lidia Martini, τῆς ὁποίας ἡ τελικὴ ἀπόφαση νὰ γράψει τὸ βιβλίο τῆς στά ἑλληνικά, ὥστε αὐτὸ («ἀπευθυνθῆ στὸ φυσικὸ του κοινό»), θὰ μπορούσε ν' ἀποτελέσει παράδειγμα πρὸς μίμηση γιὰ τοὺς ξένους νεοελληνιστὲς ποὺ ἐκδίδουν ἔργα τῆς λογοτεχνίας μας.

Ἡ νέα έκδοση τοῦ *Στάθης* (ὁ τίτλος εἶναι δοσμένος ἀπὸ τὸν Κ. Ν. Σάθα), μολοντί στηρίζεται κι αὐτὴ, ὅπως καί οἱ προηγούμενες ἐκδόσεις του, σὲ ἓνα μοναδικὸ χειρόγραφο, τὸ Νανιανὸ τῆς Μαρκιανῆς Βιβλιοθήκης, ἦταν ἀναγκαία, ἐπειδὴ ἡ πρώτη έκδοση τοῦ ἔργου, ποὺ ἔγινε ἀπὸ τὸ Σάθα³, καί ἡ πολὺ μεταγενέστερη καί μὲ ὀρισμένες βελτιώσεις έκδοση ποὺ παρουσιάστηκε ἀνώνυμα στὸ περιοδικὸ *Θέατρο*⁴, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ πολυάριθμα λάθη καί τὶς παραναγκώσεις ποὺ περιεῖχαν, δὲν ἀνταποκρίνονταν καθόλου στὶς ἀπαιτήσεις μιᾶς σύγχρονης κριτικῆς ἐκδόσεως.

Μετά ἀπὸ τὸ τυπικὸ πρῶτο μέρος τοῦ βιβλίου [Πρόλογος, Περιεχόμενα, Βιβλιογραφία-Βραχυγραφίες (σσ. 5-12)], τὸ δεῦτερο μέρος, ἡ Εἰσαγωγή (σσ. 13-70), ἀνοίγει μὲ τὸ κεφάλαιο ποὺ ἐπιγράφεται «Ἡ κωμωδία» (σσ. 15-16). Ἡ ἔκτασις τοῦ κεφαλαίου, μιὰ σελίδα καί κάτι—ὀπωσδήποτε δυσανάλογη πρὸς τὸ θέμα—εἶναι ἐνδεικτικὴ τοῦ τρόπου μὲ τὸν ὁποῖο πραγματεύεται τὸ θέμα ἡ συγγραφέας: περιληπτικὰ καί χωρὶς βιβλιογραφικὰς ἀναφορὰς ἢ παραπομπὰς μᾶς πληροφορεῖ γιὰ τὴν ἐξάρτησιν τῶν κωμωδιῶν τοῦ κρητικοῦ θεάτρου ἀπὸ τὸ ἀντίστοιχο ἰταλικὸ εἶδος τοῦ 16ου καί 17ου αἰῶνα, τὸ ὁποῖο εἶχε ἐπηρεαστεῖ ἀπὸ τὶς κωμωδίες τοῦ Πλάτου καί τοῦ Τερέντιου. Ἐδῶ ἡ κ. Μ. θὰ ἔπρεπε νὰ μνημονεύσει τὴ σχετικὴ ἐργασία τῆς Χριστίνας Δεδούση⁵ (ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἀποδοχὴ ἢ ὄχι τῶν πορισμάτων τῆς), νὰ παραπέμψει στὸ σχετικὸ κεφάλαιο τῆς κριτικῆς ἐκδόσεως τοῦ *Κατζούρμπου*⁶ καί νὰ ἀναφέρει τὶς νεώτερες ἀπόψεις τοῦ Alfred Vincent⁷. Στὴ συνέχεια ἡ συγγρ. ἀναφέρεται στὴν πλοκὴ

1. *Διήγησις Ἀλεξάνδρου. The Tale of Alexander; the rhymed Version*. Critical Edition with an Introduction and Commentary by David Holton, Θεσσαλονίκη 1974 [Βυζαντινὴ καὶ Νεοελληνικὴ Βιβλιοθήκη, 1].

2. Γεωργίου Χορτάτση, *Πανώρια*. Κριτικὴ έκδοση μὲ εισαγωγή, σχόλια καί λεξιλόγιο Ἐμμανουὴλ Κριαρᾶ, Θεσσαλονίκη 1975 [Βυζαντινὴ καὶ Νεοελληνικὴ Βιβλιοθήκη, 2].

3. Κ. Ν. Σάθα, *Κρητικὸν Θέατρον ἢ Συλλογὴ ἀνεκδότων καὶ ἀγνώστων δραμάτων*, Βενετία 1879, σσ. κ'-κδ' καί 103-176.

4. Α' (τεῦχ. 4) 1962, 48-63.

5. Χριστίνας Δεδούση, *Ὁ Κατζούρμπου καὶ ἡ λατινικὴ κωμωδία*. Συμβολὴ στὴν ἐρμηνεία τῆς κρητικῆς κωμωδίας, *ΕΕΦΣΑΠΘ* 10 (1968) 243-279.

6. Γεωργίου Χορτάτση, *Κατζούρμπου*. Κριτικὴ έκδοση, σημειώσεις, γλωσσάριο Λίνου Πολίτη, Ἡράκλειον Κρήτης 1964, σσ. μβ'-νδ'.

7. A. Vincent, Antonio da Molino in Greece, *Ἑλληνικά* 26 (1973) 113-117.

τοῦ ἔργου καὶ παρατηρεῖ ὅτι «τὸ ζετύλιγμα τῆς πλοκῆς δὲ δημιουργεῖ ἐκπλήξεις, οὔτε ἀπροσδόκητα ἀποτελέσματα» (σ. 15). Καὶ ὅμως ὁ Στάθης—στὸ βαθμὸ πὸν μποροῦμε νὰ τὸν ἀνασυγκροτήσουμε—εἶναι γεμάτος ἀπὸ ἀπροσδόκητα κωμικά εὐρήματα καὶ ἐκπλήξεις, γεγονός ἄλλωστε πὸν ἔχουν τονίσει παλιότεροι μελετητές¹, καὶ παραδέχεται καὶ ἡ ἴδια ἡ συγγρ. σὲ ἄλλο σημεῖο τοῦ βιβλίου της².

Στὸ ἐπόμενο κεφάλαιο («Σύνθεση τῆς κωμωδίας. Τὰ χάσματα» σσ. 17-22), πὸν εἶναι, νομίζω, καὶ τὸ σπουδαιότερο γιὰ τὴν κατανόηση τοῦ ἔργου, ἡ ἐκδότρια ἐπιχειρεῖ νὰ ἀνασυγκροτήσῃ κατὰ τὸ δυνατόν ὀριστικότερα τὴν πλοκὴ τοῦ Στάθης, μὲ βᾶση τὰ παλιότερα πορίσματα τῆς ἔρευνας γύρω ἀπὸ τὰ χάσματα πὸν εἶχαν ἐπισημανθεῖ στὴν πλοκὴ του καὶ μὲ νέα στοιχεῖα, πὸν παρουσιάζει γιὰ πρώτη φορὰ ἡ ἴδια. Εἰδικὰ γιὰ τὸ τρίτο χάσμα, ἡ ὑπόθεση τῆς συγγρ. ὅτι ὁ Πετροῦτσος μαζὶ μὲ τὸ Φόλα ἔστησαν τὴν παγίδα στὸ Δάσκαλο ἔρχεται σὲ ἀντίθεση μὲ τὰ πορίσματα σχετικῆς ἐργασίας μου, τὰ ὁποῖα, ὅπως φαίνεται, δὲν πρόλαβε νὰ χρησιμοποιήσῃ, μολονότι ἀναγράφει τὴν ἐργασία μου αὐτὴ στὴ βιβλιογραφία της³. Εὐστοχη, ὅπωςδήποτε, εἶναι ἡ παρατήρησή της γιὰ τὴ λογικὴ ἀταξία πὸν ὑπάρχει ἀνάμεσα στὶς σκηνὲς 2, 3 καὶ 4 τῆς Γ' πράξης (τοῦ χφ) καὶ ἡ ἀποκατάσταση πὸν ἐπιχειρεῖ μὲ τὴ μετατόπιση τῆς 2ης σκηνῆς ἀνάμεσα στὴν 3η καὶ τὴν 4η. Δέχεται καὶ αὐτὴ ὅτι τὰ χάσματα καὶ ἡ ἀταξία πὸν παρατηροῦνται στὸ Στάθης ὀφείλονται σὲ ἐπέμβαση κάποιου ἠθοποιοῦ ἢ θιασάρχῃ, ὁ ὁποῖος περιέκοψε «ὀρισμένες σκηνὲς πὸν μποροῦσαν νὰ παραλειφθοῦν ἀνώδυνα, γιατί δὲν ἀφοροῦσαν τὰ κύρια πρόσωπα τοῦ ἔργου» (σ. 22). Πρέπει νὰ παρατηρήσουμε ὅμως πὸν ἐκεῖνος πὸν ἐπιχείρησε αὐτὴ τὴν «ἀνώδυνα» περικοπὴ ζημίωσε τὸ ἔργο, γιατί τοῦ στέρησε ἐκεῖνες ἀκριβῶς τίς σκηνὲς πὸν θὰ τοῦ προσέδιναν τὸ ἀπαραίτητο κωμικὸ χρῶμα⁴. Στὸ τέλος τοῦ κεφαλαίου ἡ συγγρ. παρατηρεῖ σωστά ὅτι τὸ διαφορετικὸ περιεχόμενον τῶν ἰντερμεδίων τοῦ Στάθης ὀφείλεται στὸ ὅτι «ὁ ἀνώνυμος διασκευαστὴς [...] τὰ πῆρε ἀπὸ ἓνα γενικότερο ρεπερτόριο, καὶ τὰ χρησιμοποίησε ὡς ἀναγκαῖο σύνδεσμο ἀνάμεσα στὶς τρεῖς πράξεις» (σ. 22).

Στὸ κεφάλαιο γιὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ ἔργου (σσ. 23-31), ἐπειδὴ δὲν ὑπάρχουν ἐξωτερικὲς μαρτυρίες, ἐπιστρατεύονται οἱ ὑπάρχουσες ἐσωτερικὲς ἐνδείξεις. Μετὰ ἀπὸ μιὰ σύντομη ἀναδρομὴ στὶς παλιότερες προσπάθειες γιὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ Στάθης⁵, ἡ συγγρ. ἀναφέρεται διεξοδικὰ στὴ χρονολό-

1. Βλ. π.χ. Μ. Ι. Μανούσακα, *Τὰ χάσματα τῆς κρητικῆς κωμωδίας Στάθης*, Κρ. Χρ. 8 (1954) 295.

2. Βλ. σ. 46: «Καὶ πέρα ἀπὸ τοῦτο, πρέπει νὰ ὑπογραμμίσουμε τὰ πετυχημένα εὐρήματα, πὸν δημιουργοῦν ἀπροσδόκητες καταστάσεις, καὶ τὰ πονηρὰ ὑπονοούμενα, τοὺς ὑπαινωγμούς, τίς ἀναπάντεχες παρεξηγήσεις τῶν προσώπων, πὸν ζωηρεύουν τὸ κείμενο».

3. Βλ. Π. Βασιλείου, *Ἡ Μαργαρίτα τῆς κρητικῆς κωμωδίας Στάθης*, *Ἑλληνικά* 27 (1974) 158 κ.έ.

4: Πρβ. ὅσα ἡ ἴδια γράφει γιὰ τοὺς πρωταγωνιστὲς τῶν κωμικῶν σκηνῶν στὴ σ. 47: «Ὅλα λοιπὸν τὰ πρόσωπα αὐτά (οἱ πονηροὶ καὶ λαίμαργοι δοῦλοι, ὁ σχολαστικὸς δάσκαλος, ὁ στρατιώτης παλικαράς, οἱ μεσίτρες) δὲν εἶναι πρόσωπα ἀσήμαντα, γιατί αὐτὰ δίνουν τὸ πραγματικὸ κωμικὸ στοιχεῖο στὴν κωμωδίαν».

5. Δὲ μνημονεύεται ὡστόσο ἡ χρονολόγηση Μανούσακα στὰ 1620-1648. Σχετικὰ βλ.

γηση που προτείνει ο Σπύρος Εὐαγγελάτος¹, και υποβάλλει σὲ ἔλεγχο τὶς ἐσωτερικὲς ἐνδείξεις, στὶς ὁποῖες στηρίχτηκε ἐκεῖνος γιὰ νὰ καθορίσει τοὺς terminos post και ante quem. Ἐν καιὶ οἱ περισσότερες ἀπὸ τὶς ἐνδείξεις αὐτὲς (βιογραφικὰ στοιχεῖα τῶν ἡρώων ποὺ προκύπτουν μόνον ἀπὸ τὶς διηγήσεις τοὺς)² ὕστερα ἀπὸ τὸν ἔλεγχο τῆς κ. Μ. ἀποδεικνύονται ἀνίσχυρες, ὥστόσο δύο ἀπ' αὐτὲς δὲν ἐπιδέχονται, νομίζω, ἀμφισβήτηση. Πρόκειται γιὰ τὴ μνεῖα, στὸ κείμενο, τοῦ Ἰταλοῦ κόμη Annibale Romei (γιὰ τὸν καθορισμὸ τοῦ terminus post quem στὰ 1585)³, και τῆς ἐλεύθερης ἀποβίβασης τοῦ Γαβρήλη στὸ Χάνδακα, χωρὶς προληπτικὴ παραμονὴ του στὸ Λαζαρέτο, πράγμα ποὺ ἦταν δυνατὸ μόνον πρὶν ἀπὸ τὸ 1592, χρόνον κατὰ τὸν ὁποῖο ξέσπασε ἡ φοβερὴ ἐπιδημία τῆς πανούκλας στὸ νησί (γιὰ τὸν καθορισμὸ τοῦ terminus ante quem)⁴ ἢ λίγο μετὰ τὸ 1602, ὅποτε ἄρχισαν νὰ χαλαρώνουν τὰ προληπτικὰ μέτρα⁵. Ἐντίθετα, οἱ ἐσωτερικὲς ἐνδείξεις στὶς ὁποῖες στηρίζεται ἡ συγγρ. γιὰ νὰ χρονολογήσει τὴν κωμωδία «λίγο μετὰ τὸ 1604» (σ. 31) δὲ φαίνονται πολὺ πειστικὲς. Ἡ πρώτη (Α 83-102: τὸ παράπονον τοῦ Μπράβου γιὰ τὴν πολεμικὴ ἀπραγία τῆς ἐποχῆς του) ἀποτελεῖ τυπικὸ μέρος μέσα στὸ ρόλο τοῦ ψευτοπαληκάρᾶ τῶν κωμωδιῶν τῆς ἐποχῆς, γι' αὐτὸ και ἡ πειστικότητά της κρίνεται ἀδύναμη. Ἡ δευτέρη πάλι (Γ 455-457: τὸ λογοπαίγνιον Δάσκαλου-Στάθη: *da buon tabellione - ἀμπέλια ἐμεῖς δὲν ἔχουμε*) στηρίζεται στὸ λανθασμένον συλλογισμὸ τῆς συγγρ. ὅτι ὁ Στάθης εἶναι γαιοκτῆμονας, ἐνῶ τὸ κείμενον δὲν παρέχει ἀνάλογη πληροφορία. Στὸ τέλος τοῦ κεφαλαίου ἐπαναλαμβάνεται και ἡ ἴδια τὴν τολμηρὴ ἀποψὴ ὅτι ὁ Στάθης εἶναι ἔργο τοῦ Χορτάτση⁶,

Μ. Ι. Μανούσακα, Ζητήματα τοῦ Κρητικοῦ Θεάτρου, *Κρ. Χρ.* 1 (1947) 73.

1. Σπ. Εὐαγγελάτου, Χρονολόγηση τοῦ Στάθη, *Πεπραγμένα Γ' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου*, τόμ. 2, Ἀθήνα 1972, σσ. 84-93. Δυσκολεῖται, δυστυχῶς, τὴν ἀναδρομὴ στὴν ἐργασία αὐτὴ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ κ. Μ. παραπέμπει πάντοτε σὲ λανθασμένον ἀριθμὸ σελίδων, ἐνῶ ὑπάρχει ἡ σωστὴ ἀναγραφὴ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν σελίδων στὴ βιβλιογραφία της. Γιὰ παράδειγμα βλ. σ. 25, ὑποσημ. 9, 10 και 11.

2. Ἄλλωστε και ὁ ἴδιος ὁ Εὐαγγελάτος (ἔ.π., σ. 91) φαίνεται ὅτι ἀντιλαμβάνεται τὴν ἀδυναμία τῶν ἐνδείξεων αὐτῶν, ἀφοῦ παραδέχεται ὅτι «ὁ ποιητὴς τοῦ Στάθη δὲν εἶχε λόγους νὰ προσέχη λεπτομερῶς τὴν ἱστορικὴ βιογραφία τῶν ἡρώων του».

3. Ἀφοῦ πιστεύεται ὅτι ὁ Πρόλογος τοῦ Στάθη εἶναι παρμένον ἀπὸ τὴν *Πανώρια*—ἡ κ. Μ., γι' ἄγνωστο σ' ἐμᾶς λόγο, ἐξακολουθεῖ νὰ προτιμᾷ τὸν τίτλο *Γύπαρις*—ἡ ὁποία χρονολογεῖται ἀνάμεσα στὰ 1590-1600, και ἀφοῦ ἡ πιθανὴ πηγὴ του, ἡ *Prigione d'amore* τοῦ Sforza Oddi, πρωτοτυπώθηκε στὰ 1590, θὰ πρέπει νὰ μετατοπίσουμε τὸν terminum post quem στὰ 1590. Βλ. Μ. Ι. Μανούσακα, Ὁ Μαρκαντώνιος Βιάρος και ὁ χρόνος συγγραφῆς τῶν δραμάτων τοῦ Γεωργίου Χορτάτση, *Κρ. Χρ.* 17 (1963) 278, Γεωργίου Χορτάτση, *Πανώρια*, ἔ.π., σ. 12, και V. Pecoraro, Preliminari alle commedie cretesi: Una fonte dello *Stathis*, *Δωδώνη*, (ΕΕΦΣΠ) 3 (1974) 89.

4. Ἄλλὰ ἔτσι τὰ αὐστηρὰ ὅρια 1590 (ἀ' ἐκδοσὴ τῆς *Prigione d'amore*)—1592 (ἐμφάνιση τῆς ἐπιδημίας πανούκλας) περιορίζουν ἀσφικτικὰ τὸ χρόνο συγγραφῆς τῆς κωμωδίας.

5. Ἐτσι ὅμως μετατοπίζουμε τὸν terminum post quem στὰ 1602, ὅποτε, ἂν δεχτοῦμε ὅτι οἱ κωμωδίες τοῦ κρητικοῦ θεάτρου ἀντικατοπτρίζουν σύγχρονά τους γεγονότα, μπορούμε νὰ τοποθετήσουμε τὸ χρόνο συγγραφῆς τοῦ Στάθη λίγο μετὰ τὸ 1602.

6. Τὴν ἴδια ἀποψὴ, χωρὶς τὴν ἀπαραίτητη ὅμως τεκμηρίωση, διατύπωσαν παλιότερα

μεταγενέστερο από τον Κατσοῦρμπο και την Πανώρια, και όπωσδήποτε άρτιότερο άπ' αυτά.

Στά δύο επόμενα κεφάλαια («Ο συγγραφέας» σσ. 32-34, και «Ο Στάθης και τὰ έργα του Χορτάτση» σσ. 35-40) ή συγγρ. προσπαθεί με άνίσχυρα επιχειρήματα να άποδώσει τὸ Στάθη στὸ Χορτάτση. Συγκεκριμένα, άφου καταγράφει τὰ χαρακτηριστικά του συγγραφέα του Στάθη (λατινομάθεια, γνωριμία του με τὸς πιδ σπουδαίους εκπροσώπους τῆς Ιταλικῆς Ἀναγέννησης, ἔλλειψη ἑλληνικῆς κλασικῆς παιδείας), βρίσκει πὸς αυτά είναι «σχεδὸν ἴδια» με τὰ χαρακτηριστικά του Χορτάτση. Ἐπισημαίνει πολλές «ὀμοιότητες στὴ σύνθεση και στὸ ὕφος» και, ἀκόμη, «ὀρισμένες ἀναλογίες ἐκφράσεων ἀνάμεσα στὸ Στάθη και στὰ έργα του Χορτάτση» (σσ. 32-33). Θεωρεῖ παράξενη τὴν παρουσία στὴν Κρήτη κι ἑνὸς ἄλλου ποιητῆ, τόσο σπουδαίου και ἀξιόλογου σάν τὸ Χορτάτση, χωρὶς νὰ ἔχουμε ἀπὸ πουθενά πληροφορίες γιὰ τὸ ὄνομά του. Γι' αὐτό, συμπεραίνει, «ὀ μόνος πὸς εἶναι πιθανὸ νὰ ἔχη γράψει τὸ Στάθη εἶναι ὀ Γεώργιος Χορτάτσης» (σ. 33). Χωρὶς νὰ ἀποκλείεται μιὰ τέτοια πιθανότητα¹, πιστεύω ὅτι ἡ ἐπιχειρούμενη ταύτιση, με τὰ ἐπιχειρήματα πὸς διαθέτει, δὲν εἶναι πολὺ πειστικῆ. Κι αὐτό γιατί: 1) Ἡ λατινομάθεια, τὴν ὀποία ἀναγνωρίζει ἡ κ. Μ. στὸς δύο συγγραφεῖς, ἀποτελεῖ συμβατικὸ χαρακτηριστικὸ τῶν κωμωδιογράφων τῆς ἐποχῆς, και συνεπῶς δὲν ἔχει βαρύτητα. 2) Ἡ ἔλλειψη ἑλληνικῆς κλασικῆς παιδείας, τὴν ὀποία ἐπισημαίνει στὸ συγγραφέα του Στάθη (γι' αὐτό τὸ λόγο, πιστεύει, «οἱ λόγιες λέξεις ἑλληνικῆς προέλευσης παρουσιάζονται στὸ ἔργο με τὴ λατινικὴ ἢ τὴν Ιταλικὴ τους μορφή» και γιὰ τὸν ἴδιο λόγο «τὰ κύρια ὀνόματα τῆς ἀρχαιότητος και τῆς μυθολογίας παραθέτονται ἑλληνικά, ἀλλὰ με τὸς τύπους και τὸν τονισμὸ πὸς εἶχαν στὰ λατινικά ἢ στὰ Ιταλικά» (σ. 32), δὲν ἰσχύει γιὰ τὸν Χορτάτση, γιὰ τὸν ὀποῖο ἡ νεώτερη ἔρευνα ἔχει δείξει ὅτι εἶναι κάτοχος ἑλληνικῆς κλασικῆς παιδείας². 3) Σὲ ἀνέκδοτη ἀκόμη ἔρευνά μου, ὅπου μελέτησα τὴ χρῆση του διασκελισμοῦ στὸς στίχους τῶν ἔργων του Χορτάτση ἀφενὸς και του Στάθη ἀφετέρου, διαπίστωσα διαφορὲς και ὀχι «ὀμοιότητες στὸ ὕφος» τους. 4) Οἱ «ὀρισμένες ἀναλογίες ἐκφράσεων ἀνάμεσα στὸ Στάθη και στὰ έργα του Χορτάτση» (σ. 33) δὲν ἀποτελοῦν ἀποδεικτικὸ στοιχεῖο γιὰ τὴν ἐπιχειρούμενη ταύτιση, ἐπειδὴ ἀπὸ τὰ εἴκοσι τέσσερα ζεύγη παράλληλων παραθεμάτων, τὰ ὀποῖα παρουσιάζει ἡ συγγρ. (σσ. 36-40), τὰ ἑφτά παραθέματα του Στάθη, τὰ ὀποῖα παρουσιάζουν και τὶς πιδ ἔντυπωσιακὲς ἀναλογίες με ἐκφράσεις ἀπὸ τὰ ἔργα του Χορτάτση, προέρχονται

ὀ Ἀλέξης Σολωμὸς (βλ. *Τὸ Κρητικὸ Θέατρο. Ἀπὸ τὴ φιλολογία στὴ σκηνή*, Ἀθήνα 1973, σ. 19) και ὀ Σπ. Εὐαγγελάτος (ὀ.π., σ. 93).

1. Γιὰ ν' ἀποκλείσουμε μιὰ τέτοια πιθανότητα, θὰ πρέπει νὰ φανταστοῦμε ὅτι κάποιος ἄλλος ποιητῆς, σύγχρονος του Χορτάτση, δανείστηκε ἔστω και λίγους στίχους ἀπ' αὐτόν, καθὼς και τὸν Πρόλογο (ἀπὸ τὴν Ἰ' πράξη τῆς Πανώριας) σχεδὸν αὐτοῦσιο. Κι αὐτό πρέπει νὰ ἔγινε τὸν ἴδιο ἀκριβῶς καιρὸ πὸς ὀ Χορτάτσης ἔγραφε τὴν Πανώριας (ἀν δεχοῦμε τὴ χρονολόγηση του Εὐαγγελάτου) ἢ λίγο ἀργότερα (ἀν δεχοῦμε τὴ χρονολόγηση τῆς κ. Μ.). Τὴ στιγμή ὅμως πὸς ἡ Πανώρια δὲν τυπώθηκε, αὐτὸς ὀ ποιητῆς πρέπει νὰ ἦταν ἢ φίλος, συνεργάτης του Χορτάτση, ἢ ὀ ἴδιος ὀ Χορτάτσης.

2. Βλ. Κομνηνῆς Πηδώνια, *Τὰ λόγια γλωσσικὰ στοιχεῖα στὰ ἔργα του Χορτάτση*, Ἰωάννινα 1977 [Ἐρευνες στὴ νέα ἑλληνικὴ φιλολογία, 2].

ἀπὸ τὰ ἰντερμεδία του γιὰ τὰ ὁποῖα, ὅπως ἀνέφερα ἤδη, ἡ συγγρ. ὑποστηρίζει ὅτι «ὁ ἀνώνυμος διασκευαστὴς σὲ κάποια μεταγενέστερη ἐποχῇ, τὰ πῆρε ἀσφαλῶς, μὲ πολλὴ εὐκολία, ἀπὸ ἑνα γενικότερο ρεπερτόριο, καὶ τὰ χρησιμοποίησε ὡς ἀναγκαῖο σύνδεσμο ἀνάμεσα στὶς τρεῖς πράξεις» (σ. 22)¹, ἐνῶ ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα, τὰ περισσότερα κάθε ἄλλο παρὰ «ἐνδεικτικὲς ἀντιστοιχίες» παρουσιάζουν. Ἴδου μερικά:

νὰ ζοῦμε, δὲν τὸν ἤθελα φαμέγιο τοῦ σπιτιοῦ μου

(Κατζ. Α 169)

δὲ σὲ ἴθελα φαμέγιο μου, κι ἄς ἔβγη ἀπὸ τὸ νοῦ σου

(Στάθ. Γ 546)

Κασσάντρα κακορίζικη, καλλιό ἴταν ὀγιά σένα

νὰ ἴσου στὰ χέρια τῶν Τουρκῶν, κι ὄχι στὴν Πουλισένα

(Κατζ. Β 403-4)

Χρόν' εἶναι ὁποῦ ἡμου στὰ Νησά, κι ἡμουνε παντρεμένος,

μὰ πλιὰ καλλιὰ ἴχα νὰ ἴχα ἴσαι στοὺς Τούρκους σκλαβωμένος

(Στάθ. Γ 377-8)

ἐγὼ ἴλεγα κι ἐγύρεφες στράτα νὰ μὲ γλυτώσης

(Κατζ. Γ 95)

.....κι ἴλεγα πὼς θὰ μὲ δασκαλέψης

καὶ στράτα γιὰ βοήθεια μου καμιά νὰ μ' ἀρμηνέψης

(Στάθ. Γ 121-2)

5) Ἡ ταυτόχρονη παρουσία στὸν ἴδιο τόπο δύο ἰσάξιων συγγραφέων, ἐνὸς ἀνώνυμου κι ἐνὸς ἐπώνυμου, δὲ μπορεῖ ν' ἀποτελέσει λόγο γιὰ ταύτιση τοῦ πρώτου μὲ τὸν δεύτερο, οὔτε ἡ σπουδαιότητα ἐνὸς ἔργου ἀποτελεῖ καθοριστικὸ παράγοντα γιὰ τὴν ἐπωνυμία ἢ τὴν ἀνωνυμία τοῦ συγγραφέα του. Γνωρίζουμε μὴπως τὸν ποιητὴ τῆς Βοσκοπούλας ἢ εἴμαστε ἐντελῶς σίγουροι γιὰ τὸν ποιητὴ τῆς Θυσίας τοῦ Ἀβραάμ;

Στὸ ἕκτο κεφάλαιο (σσ. 41-46) γίνεται ἀνάλυση τῆς κωμωδίας: Μετὰ ἀπὸ μία ἐκτενὴ περίληψη τοῦ κειμένου (σσ. 41-44) ἡ συγγρ. προχωρεῖ σὲ ἀξιολόγηση τοῦ ἔργου, τὸ ὁποῖο, ὅπως παρατηρεῖ, χαρακτηρίζεται ἀπὸ ἔλλειψη πρωτοτυπίας καὶ ἔμμονη προσκόλληση στὸ παραδοσιακὸ σχῆμα τῆς ἐποχῆς του². Ἡ ἔλλειψη ὁμως πρωτοτυπίας, συμπληρώνει, ἀναπληρώνεται ἀπὸ τὴ θεατρικὴ ἐμπειρία τοῦ συγγραφέα ν' ἀναπλάθει καλλιτεχνικὰ «καταστάσεις καὶ περιπέτειες ποὺ εἴχαν καθιερωθεῖ κατὰ τὴν πολύχρονη ἐξέλιξη τοῦ εἴδους», ἀπὸ τὰ «πετυχημένα εὐρήματα ποὺ δημιουργοῦν ἀπροσδόκητες καταστάσεις» καὶ ἀπὸ τὶς «ἀναπάντεχες παρεξήγησεις τῶν προσώπων ποὺ ζωηρεύουν τὸ κείμενο, χωρὶς ὁμως καμιά παραχώρηση στὴ χονδροειδῆ ἢ χυδαία κωμικότητα» (σ. 46)³.

1. Ἴσως χρειάζεται ν' ἀναθεωρηθεῖ ἡ ἀποψη τῆς κ. Μ. γιὰ τὴν πατρότητα τῶν ἰντερμεδίων.

2. Αὐτὸς εἶναι, κατὰ τὴ γνώμη της, καὶ ὁ σοβαρότερος ἀρνητικὸς παράγοντας στὴν ἀναζήτηση τῶν πηγῶν ἢ τοῦ προτύπου τοῦ Στάθου.

3. Ἡ ἀποψὴ της αὐτῆ, ὅπως δὴποτε πειστικῆ, αἶρει ἀναγκαστικὰ ἐκείνην ποὺ εἶχε

Στό κεφάλαιο για τὰ πρόσωπα τοῦ ἔργου (σσ. 47-53) ἡ συγγρ. ἐπισημαίνει δύο παράλληλα ἐπίπεδα δράσης, ἓνα τῶν πρωταγωνιστῶν κι ἓνα τῶν δευτερευόντων προσώπων (τὰ δευτερεύοντα πρόσωπα ἔχουν μεγαλύτερο ρόλο ἀπὸ τοὺς πρωταγωνιστές), καὶ παρατηρεῖ ὅτι τὰ δεύτερα, ἐπειδὴ ἄρεσαν στοὺς θεατές, ἐπαναλαμβάνονταν σ' ὅλα τὰ ἔργα τοῦ εἴδους μὲ τὰ ἴδια πάντοτε χαρακτηριστικά, ὥσπου ἀποκρυσταλλώθηκαν σὲ τύπους στὴν *Commedia dell'Arte*. Στὴ συνέχεια ἡ συγγρ. παρουσιάζει τὰ πρόσωπα τοῦ ἔργου καὶ περιγράφει τὰ χαρακτηριστικά τοῦ καθενὸς ἀπ' αὐτά.

Στὸ ὄγδοο κεφάλαιο (σσ. 54-61) ἐξετάζεται ἡ γλώσσα τοῦ ἔργου, στὸ ἓνατο (σσ. 62-63) περιγράφεται γενικά τὸ χειρόγραφο καὶ εἰδικότερα τὰ φφ. 180-207, στὰ ὁποῖα περιέχεται τὸ ἔργο, καὶ στὸ δέκατο κεφάλαιο (σσ. 64-65) μὲ τίτλο «Ἡ ἔκδοση» ἐκτίθενται 1) οἱ δυσκολίες ποὺ δημιουργοῦν οἱ γραφές τοῦ χειρογράφου καὶ 2) οἱ ἐκδοτικὲς ἀρχές ποὺ ἀκολούθησε ἡ συγγρ. στὴν ἐπεξεργασία τοῦ κειμένου καὶ στὸν καταρτισμὸ τοῦ κριτικοῦ ὑπομνήματος. Τὸ πρῶτο μέρος τοῦ βιβλίου κλείνει μὲ περίληψή του στὰ ἰταλικά. Ἐδῶ θὰ πρέπει νὰ ἐπισημανθεῖ ἡ ἀπουσία ἀπὸ τὸ πρῶτο μέρος ἑνὸς κεφαλαίου γιὰ τὰ μετρικὰ φαινόμενα τοῦ ἔργου, ὅπως εἶναι π.χ. ἡ ποιότητα τοῦ δεκαπεντασύλλαβου, ἡ ὁμοιοκαταληξία, ἡ μεγάλη συχνότητα συνιζήσεων, χασμωδιῶν¹ καὶ διασκελισμῶν².

Στὸ τρίτο μέρος τοῦ βιβλίου (σσ. 71-152) παρουσιάζεται ἡ νέα ἔκδοση τοῦ κειμένου τοῦ *Στάθη*, τὸ ὁποῖο ἐμφανίζεται αἰσθητὰ βελτιωμένο, ἰδίως στὸ λατινόγλωσσο καὶ ἰταλόγλωσσο μέρος του, σὲ σύγκριση μὲ τίς δύο προηγούμενες ἐκδόσεις, τοῦ *Σάθα* καὶ τοῦ *Θεάτρου*. Ταυτόχρονα ὁμως διαπιστώνει κανεὶς λάθη καὶ ἀσυνέπειες τῆς ἐκδότριας στὴν ἐφαρμογὴ τῶν ἐκδοτικῶν τῆς ἀρχῶν. Στὴν παρουσίαση τοῦ κειμένου τῆς νέας ἔκδοσης ποὺ ἀκολουθεῖ, ἐνῶ θὰ μπορούσα νὰ περιοριστῶ στὴν κατάθεση γενικῶν παρατηρήσεων, προτίμησα τὴν ἀναλυτικὴ καταγραφή, στίχο πρὸς στίχο, ὅλων ἐκείνων τῶν λαθῶν καὶ ἀσυνεπειῶν ποὺ ἐπισημάνω στὸ κείμενο καὶ στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα, ἐπειδὴ ἔκρινα ὅτι θὰ βοηθήσω στὴ βελτίωση τῆς ἔκδοσης παρουσιάζοντας τὰ ἀποτελέσματα μιᾶς ἐπίπονης ἀντιπαραβολῆς τοῦ κειμένου τῆς νέας ἔκδοσης μὲ τὸ κείμενο τοῦ χφ. καθὼς καὶ μὲ τίς προτάσεις ἀποκαταστάσεων καὶ διορθώσεων ποὺ εἶχαν γίνεῖ κατὰ καιροὺς ἀπ' ὅλους ἐκείνους ποὺ ἀναγράφονται στὸν *Conspectum Siglorum*.

διατυπώσει στὴ σ. 15: «τὸ ξετύλιγμα τῆς πλοκῆς δὲ δημιουργεῖ ἐκπλήξεις, οὔτε ἀπροσδόκητα ἀποτελέσματα».

1. Ἡ παρουσία μεγάλου ἀριθμοῦ χασμωδιῶν στὸ *Στάθη* προκαλεῖ ἐντύπωση, ἐπειδὴ γνωρίζουμε ὅτι οἱ ποιητὲς τῆς ἀκμῆς τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας, καὶ ἰδίως ὁ Χορτάτσης στὸν ὁποῖο ἡ κ. Μ. προσπαθεῖ ν' ἀναγάγει τὸ *Στάθη*, ἀποφεύγουν συστηματικὰ τὸ φαινόμενο αὐτό. Βλ. Στυλ. Ἀλεξίου, *Κριτικά στὸν Κορνάρο, Κρ. Χρ.* 25 (1973) 399 ὑπόσημ. 4, καὶ Γεωργίου Χορτάτση, *Πανώρια*, ὁ.π., σ. 31.

2. Ὁ Χορτάτσης εἶναι ὁ μόνος, ἔχι μόνον ἀπὸ τοὺς ποιητὲς τῆς κρητικῆς, ἀλλὰ καὶ ὀλόκληρης τῆς πρὶν ἀπ' αὐτὸν νεοελληνικῆς λογοτεχνίας, ποὺ χρησιμοποίησε τὸ διασκελισμὸ στὸ δεκαπεντασύλλαβο σὲ τόσο μεγάλο ποσοστό. Σὲ μικρότερο, ὅπως ἴσως, ποσοστὸ ἐμφανίζεται τὸ φαινόμενο στὸ *Στάθη*.

True and False». Μιά από τις σάτιρες του Γ. (στην οποία συνήθως καταλογίζονται σύγχυση και σκοτεινότητα συνδυασμένες με συνθετική αδυναμία και ασυνέχεια ύφους και περιεχομένου) αναλύεται στα συστατικά της: ἐπιστολή, εὐχαριστία, πανηγυρισμός για τὴν ἀσφαλὴ ἐπιστροφή ἐνὸς ἥρωα/ἀγαπημένου, καθαρὴ σάτιρα, καὶ φιλοσοφικὴ διατριβή. Ὅπως δὴποτε, ὁ π. καταφέρει νὰ δέσει ἔλα τὰ στοιχεῖα σὲ ἓνα ἐνιαῖο σύνολο μὲ συνοχή, πού ἐξυπηρετεῖ μιὰ κεντρικὴ θεματικὴ ἰδέα: τὴ φιλία—ἀληθινὴ καὶ πλαστή.

(8) 238-61: Revilo P. Oliver, «Tacitean *Nobilitas*». Ξαναπιάνεται τὸ σημαντικὸ ἐρώτημα πού πρῶτος ἔθεσε ὁ Gelzer (1915): δὴλῳνε πράγματι ὁ ὄρος *nobilitas*, στὰ αὐτοκρατορικὰ χρόνια—καὶ ἰδιαίτερα στὸν Τάκιτο—, μ ὁ ν ο τοὺς ἀπογόνους ὅσων εἶχαν χρηματίσει ἐπὶ Δημοκρατίας ὑπατοί; Ἄν ναι, τότε οἱ *nobiles* σχημάτιζαν μιὰ τάξη κλειστὴ, στὴν ὁποία δὲν γίνονταν πλέον δεκτοὶ *novi homines*. Ὁ συγγρ. καταλήγει ὅτι δὲν ὑπάρχει ἐνδειξὴ ὅτι ὁ Τ. δὲν χρησιμοποιοῦ τὸν ὄρο στὴν παραπάνω περιορισμένη σημασία ὅταν ἀναφέρεται σὲ ἐξέχοντες ρωμαίους τῆς αὐτοκρ. ἐποχῆς· ὡστόσο, ἐφόσον λείπουν πλήρη γενεαλογικὰ δέντρα γιὰ ἔλους ἐκείνους τοὺς ὁποίους ὁ Τ. ἀποκαλεῖ *nobiles*, μᾶς λείπει ἡ δυνατότητα μιᾶς τελικῆς καὶ ὀριστικῆς ἀπάντησης στὸ πρόβλημα.

(9) 262-72: C. E. Finch, «Three Textual Notes». Κριτικὲς παρατηρήσεις σὲ παραθέματα ἀπὸ τὰ *Τοικὰ* τοῦ Κικέρωνα στὸν Codex Reg. Lat. 1048· δύο ἀδημοσίευτα αἰνίγματα πού περιέχει ὁ Codex Reg. Lat. 1260· νέα χφφ τῶν ἐπιγραμμάτων 392 καὶ 798 τῆς *Anthologia Latina*.

Τὸν τόμο κλείνει πλήρης βιβλιογραφία τοῦ Μ. Ναουμίδη.

I. N. KAZAZHS

lympic Games»: Διεξοδικό έρμηνευτικό υπόμνημα (με έμφαση στο φιλοσοφικό νόημα) δύο άποσπασμάτων του Ξενοφάνη: Β 1D-K και Β 2D-K.

(2) 27-39: P. E. Easterling, «*Philoctetes and Modern Criticism*». Προσπάθεια να δειχτούν τόσο οι περιοχές γενικής συμφωνίας των μελετητών αυτής τής τραγωδίας όσο και τα προβλήματα που άκόμη μένουν άνοιχτά. Έξετάζεται πρώτα ή δραματική τεχνική και, μετά, προβλήματα που σχετίζονται με το «νόημα» του έργου.

(3) 40-46: David Sansone, «*The Bacchae as Satyr-Play?*». Στή γραμμή του βιβλίου τής A. P. Burnett (*Catastrophe Survived*, Oxf. 1971), ό συγγρ. έπισημαίνει μέσα στις *Βάκχες* ένα σημαντικό αριθμό «σατυρικών» μοτίβων, για να καταλήξει: «είτε έπομένως, οι *Βάκχες*, αυτό το τραγικότερο από όλα τα δράματα, έχει παρεξηγηθεί συστηματικά και όλωσδιόλου, είτε ή πρακτική να ανακαλύπτουμε σατυρικά στοιχεία στις «μη σατυρικές» τραγωδίες του Ευριπίδη πρέπει να αντικατασταθεί από μια περισσότερο άποδοτική μέθοδο».

(4) 47-73: M. W. Haslam, «*Apollonius Rhodius and the Papyrus*». Σημαντικές μεθοδολογικές υποδείξεις για τη χρήση των παπύρων στην άποκατάσταση του κειμένου των *Αργοναυτικών*. Αναγνωρίζεται ή χρησιμότητα των παπύρων —για την οποία εκφράστηκαν άμφιβολίες κατά καιρούς—, με ποιήματα παραδείγματα (ιδιαίτερα από τον *P. Oxy.* xxxiv 2700). Συζητείται ή σχέση των μεσ. χφφ. προς την άρχαία παράδοση για την άνιχνευση ενός άρχετύπου.

(5) 154-95: Ludwig Koenen, «*Augustine and Manichaeism in Light of the Cologne Mani Codex*». Διερευνάται ή σημασία τής μανιχαϊκής περιόδου του Αυγουστίνου για την άνακάλυψη από αυτόν τής έλληνικής ιδέας τής έλευθερίας τής βούλησης· επίσης εξετάζεται με έμβριθεια ή σχέση του Μάνι με τον χριστιανισμό και με το γνωστικισμό. Τα βασικά συμπεράσματα (για το δεύτερο σκέλος τής μελέτης) είναι ότι, όπως δείχνει ό *CMC*, ό μανιχαϊσμός άναπτύχθηκε από μια έκχριστιανισμένη έκδοχή Ιουδαϊσμού που βρισκόταν υπό την όλοένα αύξανόμενη έπιρροή του γνωστικισμού. Η έπίδραση ώστόσο του χριστιανισμού πάνω στον μανιχαϊσμό δέν έπαψε ποτέ, με άποτέλεσμα ό τελευταίος, σε κατοπινά στάδια τής εξέλιξής του, να άσπαστεί δόγματα του πρώτου, όπως λ.χ. το δόγμα του τριαδικού θεού. Έπειτα, ό ίδιος ό Μάνι δέν άρχισε τη ζωή του μέσα σε μια κοινότητα που κινούνταν στο πλαίσιο τής Ιρανικής παράδοσης όπως πιστεύεται· ή Ιρανική έπίδραση έφτασε σ' αυτόν πρώτα διά μέσου του γνωστικισμού και άργότερα με την Ιεραποστολική δράση.

(6) 207-20: Henry and Renée Kahane, «*The Role of the Papyrus in Etymological Reconstruction*». Με τη γνωστή τους βραχύτητα και άκρίβεια οι συγγραφείς προσφέρουν την «ιστορία» μιᾶς σειράς από λέξεις (λ.χ. *torta*, *bernecarium*, *gull*, *calamita*, *cotrophium*, *λάνκος*, *τρακλός*, *sambata*, *trulla*, κτλ.), όπου ό κρίκος που λείπει παρέχεται από παπύρους· στη συνέχεια διερευνώνται τα μεθοδολογικά προβλήματα τέτοιων άνιχνεύσεων, γιατί στις παραπάνω περιπτώσεις αίγυπτιακά και έλληνικά στοιχεία συμπλέκονται, για να παραγάγουν όχι μόνο τύπους που συμμορφώνονται με την κοινή, αλλά και άλλους «μη κανονικούς», ιδιαίτερα όταν τα πράγματα περιπλέκει άκόμη περισσότερο ή άραβική έπίδραση.

(7) 221-37: E. S. Ramage, «*Juvenal, Satire 12: On Friendship*

(15) 219-23: W. Clausen, «Ariadne's Leave-taking: Catullus 64. 116-20». Προσεχτική explication de texte δείχνει τὴν ἐξάρτηση τοῦ ποιητῆ ἀπὸ τὸν Ἀπολλώνιο Ρόδιο.

(16) 224-28: D. R. Shackleton Bailey, «The Grievance of L. Domitius Ahenobarbus». Ἱστορικός ὑπομνηματισμός ἐνὸς γράμματος τοῦ Μ. Καίλιου Ρούφου πρὸς τὸν Κικέρωνα (50 π.Χ.).

(17) 229-39: E. J. Kenney, «A Question of Taste: Horace, *Epistles* 1.14. 6-9». Τὸ πολυσυζητημένο χωρίο εἶναι παραφορτωμένο μὲ στοιχεῖα ἀπὸ τὴν ποίηση τοῦ Λουκρήτιου· ὁ ἐπίσημος τόνος του δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ λειτουργοῦσε ὡς παρωδία, παιχνίδι εἰρωνικὸ μᾶλλον, παρὰ ὡς γνήσια ἔκφραση τοῦ ἔρωτικοῦ πόνου τοῦ ποιητῆ. Ὁ π., ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸν λογικὰ παραπαίοντα συλλογισμό πού χρησιμοποιεῖ, αἰσθάνεται ἀβεβαιότητα γιὰ τὴ φιλοσοφική του ἐξάρτυση.

(18) 240-54: M. C. J. Putnam, «Propertius 3. 22: Tullus' Return». Λεπτομερὴς συζήτηση τοῦ ποιήματος· συσχέτισή του μὲ τὸ 2. βιβλ. τῶν *Γεωργικῶν* τοῦ Βιργιλίου.

(19) 255-88: W. S. Anderson, «Studies on the Naples Ms. IV F 3 of Ovid's *Metamorphoses*». Ἐπανεξετάζεται τὸ χφ. N. καθορίζεται ἡ σχέση του μὲ τὸν Laur. 36.5 καὶ μὲ τὸν Vatic. Urb. lat. 341 (U).

(20) 289-314: Revilo P. Oliver, «Did Tacitus Finish the *Annales*?». Μετὰ ἀπὸ διεξοδική καὶ διεισδυτικώτατη μελέτη τοῦ προβλήματος ὁ συγγρ. καταλήγει στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ Τάκιτος δὲν ἀποτέλειωσε τὸ ἔργο του, ἀπογοητευμένος ἀπὸ τὴν τροπὴ πού ἔπαιρναν τὰ πολιτικὰ πράγματα τῆς αὐτοκρατορίας.

(21) 315-32: W. M. Calder III, «Ulrich von Wilamowitz-Moellendorff to James Loeb: Two Unpublished Letters». Τὸ ἓνα ἀπὸ τὰ δύο γράμματα σχετίζεται μὲ τὸ ξεκίνημα τῆς γνωστῆς σειρᾶς κλασικῶν κειμένων Loeb καὶ παρουσιάζεται μὲ ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέροντα σχολιασμό.

Ὁ τρίτος τόμος (1978) (ἀφιερωμένος στὴ μνήμη τοῦ καθηγητῆ τοῦ πανεπιστημίου τοῦ Ἰλλινόι Μάρκου Ναουμίδη, πού χάθηκε πάνω στὴν ἀκμὴ του) φιλοξενεῖ ἀρκετὰ ἄρθρα παπυρολογικοῦ περιεχομένου. Ὅπως εἶναι γνωστό, 29 μὲ 30 Ἀπριλίου 1976 ἔγιναν στὴν Urbana οἱ ἐργασίες τοῦ πρώτου συμποσίου κλασικῶν σπουδῶν τοῦ Ἰλλινόι (First Illinois Classical Symposium). Χάρη στὴν ἐκδοτικὴ ἐμπειρία τοῦ γνωστοῦ παπυρολόγου G. M. Browne ἡ ἐμφάνιση καὶ αὐτοῦ τοῦ δύσκολου τόμου εἶναι ἐξίσου ἄψογη μὲ τῶν δύο προηγούμενων. Ἐδῶ ἀναγράφονται πρῶτα οἱ καθαρὰ παπυρολογικὲς ἐργασίες: 74-80: Jean Bingen, «The Third-Century B.C. Land-Leases from Tholthis»; 81-89: John F. Oates, «More of Nemesion's Notes: P. Corn. inv. 18»; 90-99: Herbert G. Youtie, «Grenfell's Gift to Lumbroso»; 100-114: Naphthali Lewis, «Two Greek Documents from Provincia Arabia»; 115-31: J. F. Gilliam, «Some Roman Elements in Roman Egypt»; 132-39: Orsamus Pearl, «Rules for Musical Contests»; 140-53: W. H. Willis, «Two Literary Papyri in an Archive from Panopolis»; 196-206: G. M. Browne, «The Sahidic Version of Kingdoms IV».

Οἱ ὑπόλοιπες ἐργασίες:

(1) 1-26: M. Marcovich, «Xenophanes on Drinking-Parties and O-

μόκριτος έκθέτει σὲ δύο συγγράμματά του, καὶ ὑποστηρίζεται ἡ ἄποψη ὅτι εἶναι μάταιη ἡ προσπάθεια ἀρχαίων καὶ νεωτέρων νὰ ἐξαφανίσουν τὶς διαφορὰς μεταξὺ τῶν θεωριῶν αὐτῶν, γιὰ τὸν ὅ φιλόσοφος αὐτὸς δὲν ἔπαψε ποτὲ νὰ ἐπεξεργάζεται τὰ προβλήματα του καὶ νὰ δημοσιεύει τὰ καινούργια πορίσματα, ἔστω κι ἂν αὐτὰ δὲν ἑναρμονίζονταν πάντα μὲ δικά του παλαιότερα συμπεράσματα.

(8) 110-24: James Diggle, «Notes on the *Electra* of Euripides». Κριτικές παρατηρήσεις στὰ παρακάτω χωρία: 409, 432-36, 479-86, 503-06, 567-68, 893-96, 962, 1013-17, 1041-46, 1150-1154, 1177-82.

(9) 125-35: Thomas M. Robinson, «A Sophist on Omniscience, Polymathy, and Omniconpetence: Δ.Α. 8. 1-13». Ὁ ἄγνωστος μας σοφιστῆς-συγγρ. τῶν *Δισσῶν Λόγων*, στὸ παραπάνω χωρίο, ἀποδείχεται δεξιότεχνος στὴ χρῆση ἀμφίσημων λέξεων, μὲ ἀξιόλογες συλλογιστικὲς καὶ συνθετικὲς ἀρετὲς κάθε ἄλλο δηλαδὴ παρὰ «ἄτεχνος», ὅπως ὑποστήριζε ἡ παλιότερη ἔρευνα.

(10) 136-62: K. J. Dover, «Ancient Interpolation in Aristophanes». Διακρίνονται 5 εἰδῶν Interpolations: τύπος I, τυχαῖες προσθήκες ἀντιγραφῶν· τύπος IV, ἐσκεμμένες παρεμβολές πού «ἑναρμονίζουν» τὸ κείμενο μὲ τὰ αἰσθητικὰ ἢ ἄλλα γούστα μιᾶς μεταγενέστερης ἐποχῆς, ἢ πού γενικὰ ὑπηρετοῦν σκοπὸ ἄλλον ἀπὸ ἐκεῖνον τοῦ συγγραφέα· τύπος V, ἐσκεμμένες προβολές ἀπόψεων πού ὁ interpolator θέλει νὰ παρουσιάσει στὸ κοινὸ σὰν ἀπόψεις τοῦ συγγραφέα (πρβ. Θουκ. 3.84)· τύπος III, ὁ interpolator ἐπεμβαίνει στὸ κείμενο, γιὰ νὰ προσθέσει κάτι πού νομίζει ὅτι ἐξέπεσε ἀπὸ τὸ πρωτότυπο (*Πλουτ.* 1170)· τύπος II (ὁ σημαντικότερος ἀπὸ ὅλους μαζί τούς ἄλλους, γιὰ τὸ κείμενο τοῦ Ἄρφ.), ὁ ἀντιγραφέας μεταφέρει ἀπὸ τὸ περιθώριο μέσα στὸ κείμενο γλῶσσες, ἄλλες γραφές, σκηνικὲς ὁδηγίες κτλ. (*Βάτρ.* 625, χρ. V).

(11) 163-72: Ph. H. De Lacy, «The Four Stoic *Personae*». Ἐξέταση τοῦ Κικέρ. *De Off.* I, ὅπου ἐκτίθεται τὸ στωικὸ δόγμα γιὰ τὰ τέσσερα προσωπεῖα, πού ἀντιστοιχοῦν στὰ τέσσερα κριτήρια πού χρησιμοποιοῖ ὁ ἄνθρωπος γιὰ τὶς ἠθικὲς του ἐπιλογές.

(12) 173-83: John Vaio, «A New Manuscript of Babrius: Fact or Fable?». Τὸ χρ. Paris. suppl. gr. 1245 (Mq) εἶναι πλαστογραφία τοῦ Μυνᾶ Μηναῖδου καὶ γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τοῦ κειμένου τοῦ Βάβριου ἐντελῶς ἀχρηστο. Ὁ πλαστογράφος μᾶλλον ἀντιγράφει τὴν ἔκδοση Βαβρίου τοῦ Κοραῖ.

(13) 184-96: G. M. Browne, «Harpocration Panegyrista». Δημοσίευση τοῦ παπ. Köln inv. 4533 (9 Dec. 348) πού προέρχεται ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο τοῦ Ἄμμωνα στὴν Πανόπολη. Ἀκολουθεῖ συζήτηση γιὰ τὸν Ἄρποκρατίωνα, πού ἀνῆκε στὴν ἰδιότυπη τάξη τῶν λογοτεχνῶν πού περιόδευαν τὴν Αἴγυπτο τὰ χρόνια αὐτὰ καὶ ἐκφωνοῦσαν πανηγυρικοὺς γιὰ τὴν αὐτοκρατορικὴ οἰκογένεια.

(14) 197-218: Miroslav Marcovich, «Euclio, Cnemon, and the Peripatos». Ὁ δοῦλος Πυθόδικος περιγράφει (*Plaut. Aulularia* II, 4) τὸ χαρακτήρα τοῦ γερο-φιλάργυρου Euclio. Ὁ συγγρ. ἀναλύει τὰ μοτίβα τῆς περιγραφῆς αὐτῆς, ὅπως τὰ ξέρουμε ἀπὸ τὴν ἀρχαία χαρακτηριστολογικὴ παράδοση καὶ ἀπὸ τὴ λαογραφία. Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ἀναλύεται καὶ ἡ τυπικὴ μορφή τοῦ Κνήμωνα (συνδυασμὸς μισαιθρώπου καὶ αἰθάδου). Ὁ Euclio εἶναι, κατὰ τὸ συγγρ. συνδυασμὸς μικρολόγου-ἀνελευθέρου καὶ ἀπίστου.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ βορειοελλαδικὰ ἰδιώματα, οἱ προσφυγικὲς ἐγκαταστάσεις πρόσθεσαν νέα γλωσσικὰ στρώματα ὅπως ποντιακὸ, μικρασιατικὸ, θρακιώτικο. Ἡ μεγάλη γλωσσικὴ ποικιλία συντελεῖ στὴν προώθηση τῆς κοινῆς νεοελληνικῆς ὡς ὄργανο ἐπικοινωνίας σὲ μεγαλύτερο βαθμὸ ἀπὸ ἄλλες περιοχές. Ἡ Κ. Παπαθανάση-Μουσιοπούλου, «Συνθηματικὲς γλῶσσες, ἔθνολογικὲς καὶ κοινωνικὲς ἐπιπτώσεις», ἀσχολεῖται γενικὰ μὲ τὶς συνθηματικὲς γλῶσσες, ἀφοῦ δίνει πρῶτα μιὰ σύντομη γενικὴ εἰσαγωγή.

Τελευταῖα ἀναφέρω τὴν ἀνακοίνωση τοῦ Δ. Βαγιακάκου, «Τὸ γλωσσικὸν ὑλικὸν ἐκ τῆς Μακεδονίας καὶ Θράκης», ποῦ ἀφορᾷ τὸ γλωσσικὸ θησαυρὸ τοῦ βορειοελλαδικοῦ χώρου. Ὑστερα ἀπὸ μιὰ ἀναδρομὴ στὴν ἱστορία τῆς συλλογῆς καὶ καταγραφῆς γλωσσικοῦ ὑλικοῦ γιὰ τὸ *I.A.* τῆς Ἀκαδημίας, δίνονται πληροφορίες σχετικὰ μὲ τὸ ὑλικὸ ποῦ προέρχεται ἀπὸ τὴν Μακεδονία-Θράκη. Ἡ κατάσταση, ὅπως περιγράφεται δὲν εἶναι καθόλου ἱκανοποιητικὴ ἂν ὄχι ἀπογοητευτικὴ. Σχετικὰ μὲ τὴ γεωγραφικὴ προέλευση τοῦ ὑλικοῦ παρατηρεῖται παντελὴς ἢ μεγάλη ἔλλειψη ἀπὸ ὀρισμένους νομοὺς (π.χ. Δράμας κανένα χφ, Κιλκίς 2 χφ, Πέλλης 1 χφ κτλ.). Νὰ σημειωθεῖ ἀκόμη ὅτι οἱ περισσότερες συλλογὲς ἀναφέρονται στὰ προσφυγικὰ ἰδιώματα ποῦ μεταφέρθηκαν στὴ Μακεδονία. Γιὰ τὴν ποιότητα τῶν συλλογῶν διαπιστώνει κανεὶς ὅτι τὸ μεγαλύτερο ποσοστὸ προέρχεται ἀπὸ ἐρασιτέχνες καὶ ἄπειρους συλλογεῖς χωρὶς χρησιμοποίηση εἰδικῶν ἐρωτηματολογίων καὶ χωρὶς σωστὴ φωνητικὴ καταγραφή. Ὅπως διαγράφεται ἡ κατάσταση μᾶς ὑποχρεώνει νὰ ἀναλογιστοῦμε τὴ μεγάλη ἔθνικὴ εὐθύνη καὶ νὰ δραστηριοποιήσουμε τοὺς διάφορους φορεῖς ὥστε τὸ συντομότερο νὰ καταρτιστοῦν εἰδικὰ ἐρωτηματολόγια καὶ ὁμάδες ἐρευνητῶν ποῦ θὰ ἐπισκεφτοῦν καὶ τὶς πρὸ μακρινῆς γωνιᾶς τῆς Μακεδονίας - Θράκης γιὰ τὴ συλλογὴ τοῦ γλωσσικοῦ ὑλικοῦ.

Ἡ πραγματοποίηση τοῦ συμποσίου δὲν καταξιώνεται μόνο ἀπὸ τὴ μεγάλη ποικιλία τῶν ἀνακοινώσεων, ἀλλὰ ἀποτελεῖ καὶ θετικὴ προσφορά στὴ συνειδητοποίηση τῆς γλωσσικῆς ἐρευνας καὶ τῶν προβλημάτων τῆς στὸ βορειοελλαδικὸν ἄνω καὶ ἀφορμὴ γιὰ τὸν καθορισμὸ τῶν προοπτικῶν γιὰ τὸ μέλλον.

N. A. ΚΑΤΣΑΝΗΣ

Illinois Classical Studies II (1977), III (1978).

Ἐπειδὴ τὸ περιοδικὸ αὐτὸ ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι δυσπρόσιτο στὴν Ἑλλάδα, κρήθηκε σκόπιμη ἡ παρουσίαση τῶν περιεχομένων του γιὰ χάριν τῶν ἐνδιαφερομένων. Δὲς καὶ *Ἑλληνικά* 29(1976) 208-209. Ὁ δεῦτερος τόμος (ἀφιερωμένος στὸν ἐορτασμὸ τῶν 200 ἐτῶν τῆς ἀμερικανικῆς ἐπανάστασης) περιλαμβάνει τὶς ἀκόλουθες μελέτες:

(1) 1-34: G. P. Goold, «The Nature of Homeric Composition». Καὶ ἡ *Ἰλιάδα* καὶ ἡ *Ὀδύσεια* ἔχουν συντεθεῖ ἀπὸ ἓνα ν (ὄχι oral), ποιητὴ μὲ μιὰ διαδικασία προοδευτικῆς ἀποκρυστάλλωσης τοῦ κειμένου (progressive fixation of the text). Ἡ θεωρία αὕτη, ἀντὶ νὰ ἀρνεῖται (ἢ νὰ προσπαθεῖ νὰ μειώσει τὴ σημασία της) δέχεται ὡς ἀναπόφευκτη καὶ ἐνδεικτικὴ γιὰ αὕτη τὴν τεχνικὴ σύνθεσης τὴν παρουσία συνεχῶν συνθετικῶν προβλημάτων στὰ κείμενα αὐτὰ (continuous structural problems): ἐπίσης ἐπισημαίνει ὡς ἐξίσου βα-

χαθῆτι κτλ. Ἄφου ἀνασκοπεῖ τις διάφορες ἀπόψεις γιὰ τὸ πρόβλημα, καὶ ἰδίως τοῦ Α. Τσοπανάκη, *Μακεδονικά* 2 (1941-45) 290 κ.έ. ὁ ὁποῖος ἀναφέρεται σὲ ἀναλογικούς σχηματισμούς τῆς προστακτικῆς χωρὶς νὰ προκρίνει ἀνεπιφύλαχτα ἓνα, παρουσιάζει καὶ τὴ δική του ἀπόψη ποὺ ἀποτελεῖ ἀναλογικὴ ἐπίσης ἔρμηνεία τοῦ φαινομένου μὲ τὴ διαδικασία: *φτοῦ σου/φτοῦ σας, λούσου/λούσας* (=λουστεῖτε) καὶ στὴ συνέχεια: *πυρώσας* (=πυρωθεῖτε) *κοιμήσας* (=κοιμηθεῖτε) κτλ. Ἐνα κρίσιμο σημεῖο ποὺ ἐπισημαίνεται ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Α. Θ. εἶναι ὅτι ἀγνοεῖται ὁ τύπος-πρότυπο γιὰ τὸν ἀναλογικὸ σχηματισμὸ, μολοντί δίνονται ἀρκετοὶ πιθανοὶ τύποι.

Ὁ Σ. Γ. Κατσουλέας, «Τὸ προθετικὸ α εἰς τὰ παρακαμβούνια ἰδιώματα», ἀποδίδει τὴν ὑπαρξή του σὲ συνεκφορά, ἀναλογία καὶ παρετυμολογία. Τὸ θέμα αὐτὸ εἶναι τεράστιο καὶ δὲν ἐξαντλεῖται μὲ τις παραπάνω λύσεις, γιὰτι παρουσιάζεται σὲ ἓνα εὐρύτερο χῶρο ἀπὸ τὴν Μ. Ἀσία μέχρι τὴν Ἰβηρικὴ χερσόνησο, σὲ μιὰ λουρίδα ποὺ ἀκολουθεῖ τις μεσογειακὲς ἀκτὲς, καὶ ἰδιαίτερα στὴ Βαλκανικὴ. Ἀκόμη παραμένουν ἀνερμήνευτες περιπτώσεις ὅπως τῆς ἐπίδοσης τοῦ προθετικοῦ α- σὲ λέξεις ποὺ ἀρχίζουν ἀπὸ ρ-, βλ. ὅ.π. σ. 196, 201 καὶ ὀρισμένα ἄλλα σύμφωνα¹.

Ὁ Ν. Κοντοσόπουλος, «Λεξιλογικοὶ ἀρχαῖσμοι εἰς τὰ σημερινὰ γλωσσικὰ ἰδιώματα τῆς Μακεδονίας», δίνει ἓνα μικρὸ δεῖγμα ἀρχαῖσμών καὶ ἐπισημαίνει τὴν ἀνάγκη ἰδιαίτερης ἔρευνας, πράγμα ἀπαραίτητο καὶ κατὰ τὴν γνώμη μας γιὰ νὰ διευκρινιστοῦν ὀρισμένες περιπτώσεις, π.χ. στὴ σ. 213 ὁ Ν. Κ. ἀναφέρει: *τικνάζου(τέκνου) (Χαλάστρα) «μοῦ γεννιέται μιὰ ἰδέα»*. Ἡ περίπτωση θὰ πρέπει νὰ ἐλεγχθεῖ γιὰτι στὸ Δρυμὸ Θεσσαλονίκης, π.χ. ὑπάρχει: *δὲ τέκνουσαν «δὲν ἀπόχτησαν παιδιὰ» καί: δὲ μὶ τικνὰ «δὲ μοῦ ἔρχεται στὸ μυαλό, δὲν σκαρφίζομαι κάτι» καὶ νὰ ληφτεῖ ὑπόψη τὸ βουλγ. ρῆμα *tekvam* ἄφρ. *tekna mu* «μοῦ καπνίζει, μοῦ ἔρχεται στὸ μυαλό». Πολύτιμη εἶναι ἡ προσφορά τοῦ Ν. Χ. Λιάλια, «Τὸ γλωσσικὸ ἰδιώμα τῆς Ἀρέθουσας». Δίνει μιὰ συνοπτικὴ περιγραφή τοῦ ἰδιώματος τῆς Ἀρέθουσας, χωριοῦ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ λεκανοπεδίου τοῦ Λαγκαδά. Ἡ συλλογὴ τοῦ ὕλικου ἔγινε μὲ ἐπιτόπια ἔρευνα καὶ χωρίζεται σὲ ἕξι κεφάλαια μὲ σημαντικότερα τῆς φωνητικῆς καὶ τοῦ τυπικοῦ. Ἡ δυσκολία τῆς καταγραφῆς μὲ τὸ παραδοσιακὸ ἀλφάβητο μοιραῖα ὀδηγεῖ σὲ ὀρισμένα τεχνικὰ καὶ δευτερεύοντα λάθη, π.χ. ἀσυνέπεια στὸ -σι ἀντὶ -σι, *t' birde* ἀντὶ *d'birde* κτλ.*

Μὲ τις σχέσεις ἑλληνικῆς καὶ κουτσοβλαχικῆς καταπιάνεται ὁ Ν.Α. Κατσάνης, «Ἡ κουτσοβλαχικὴ κατάληξη -eăuă (λατ. -ella καὶ ἑλλ. -εα. Δέχεται ὅτι ἡ παραπάνω κατάληξη προκύπτει ἀπὸ συμφυρμὸ τῶν δύο καταλήξεων, λατινικῆς καὶ ἑλληνικῆς, ποὺ συμπίπτουν φωνητικὰ καὶ σημασιολογικὰ. Ἡ κατάληξη αὐτὴ μᾶς ὀδηγεῖ σὲ χρονολογικὰ συμπεράσματα σχετικὰ μὲ τὰ ἑλληνικὰ δάνεια τῆς κουτσοβλαχικῆς.

Μὲ εἰδικότερα θέματα καταπιάνεται καὶ ὁ Γ. Ντελόπουλος, «Νεοελληνικὰ διάλεκτοι καὶ νεοελληνικὴ κοινὴ εἰς τὸν νομὸν Φλωρίνης» (sic). Ὁ Γ. Ν. προσπαθεῖ νὰ κάνει τὴ «γλωσσικὴ» γεωγραφία τοῦ νομοῦ Φλωρίνης ποὺ παρουσιάζει τὴ μεγαλύτερη, ἴσως, ποικιλία ἀπὸ κάθε ἄλλο νομὸ τῆς χώρας μας.

1. Ι. Σταματάκου, *Ἱστορικὴ γραμματικὴ τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γλώσσης*, Ἀθήνα, Α' 1949, 87. Th. Capidan, *Aromânii...*, 224-7.

κανικό χώρο και στά ρομανικά ιδιώματα της Βαλκανικής.

Ἀπὸ τὶς πιὸ σημαντικὲς εἶναι ἡ ἀνακοίνωση τῶν Α. Μαλικοῦτη-Drachmann-G. Drachmann, «Τύποι φωνολογικῶν νόμων στὰ βόρεια ιδιώματα». Στὴ μελέτη γίνεται προσπάθεια ἐφαρμογῆς φωνολογικῶν νόμων στὴν ἐξέταση διαλεκτικῶν προβλημάτων. Εἰδικότερα συζητεῖται τὸ θέμα τῶν φωνολογικῶν διαδικασιῶν, τῆς ἱεραρχίας κάθε φωνολογικοῦ νόμου καὶ τὸ θέμα τῆς σειρᾶς ἐφαρμογῆς τῶν φωνολογικῶν νόμων καὶ τῆς συσχέτισής τους. Ἐφαρμογὴ τῶν παραπάνω γίνεται γιὰ τὶς περιπτώσεις αγογάιζ/αγογάις καὶ θκ-όζυμ/θκόσυμ. Στὴν ἀνακοίνωση θίγονται καὶ ἐπιμέρους ζητήματα πού ἐνδιαφέρουν τὴν νεοελληνικὴ διαλεκτολογία, ὅπως τὸ πρόβλημα τῆς ἀπουράνωσης καὶ ἀποσύνθεσής της στὰ συστατικά της στοιχεῖα, ἡ ἱεραρχία τοῦ νόμου τῆς οὐράνωσης κτλ. Γενικὰ ἀποτελεῖ ἓνα ἀπὸ τὰ λίγα δείγματα ἐφαρμογῆς φωνολογικῶν διαδικασιῶν σὲ θέματα νεοελληνικῆς διαλεκτολογίας.

Στὴ δεύτερη κατηγορία περιλαμβάνονται δεκαεφτά ἀνακοινώσεις μὲ ποικίλο περιεχόμενο. Τρεῖς ἀναφέρονται σὲ τοπωνυμικά θέματα. Στὴν πρώτη ὁ Γ. Δ. Δελόπουλος, «Ἡ Ἄρτα καὶ ὀρισμένα συγγενικά της τοπωνύμια», ἀσχολεῖται μὲ τὸ παραπάνω τοπωνύμιο. Ἀφοῦ συζητεῖ καὶ κρίνει ὅλες τὶς παλιότερες ἐρμηνεῖες, προβάλλει ὡς πιθανότερη τὴν παραγωγή του ἀπὸ τὸ σλαβικὸ balto («λίμνη») πού περνᾷ μέσω τῶν ρομανικῶν γλωσσῶν ὡς balta καὶ καταλήγει Ἄρτα. Μιὰ γενικὴ ἐπιφύλαξη ὑπάρχει γιὰ τὴ σταχυολόγηση φωνητικῶν μεταβολῶν ἀπὸ τὴν ἱστορία τῶν ρομανικῶν γλωσσῶν ὅπως π.χ. b)v, v)o (Balta) Arta)Valta) χωρὶς νὰ λαμβάνεται ὑπόψη ὁ τόπος καὶ ὁ χρόνος ἐμφάνισής τους καθὼς καὶ ἡ διάρκεια λειτουργίας τους, ἀλλὰ νὰ ἐφαρμόζονται κατὰ γενικὸ τρόπο. Ἡ δεύτερη τοῦ Α. Γ. Λαζάρου, «Τρία ἑλληνικά τοπωνύμια στὸ γλωσσικὸ ἰδίωμα τῶν βλαχοφῶνων Ἑλλήνων», ἀναφέρεται στὰ τοπωνύμια: Sărūna (Σαλονίκη) Băjāsa (Βοϊούσα) καὶ Lāsūn (Ἐλασσόνα). Τὰ τρία αὐτὰ ὀνόματα, ὅπως ἐπισήμανε ὁ Th. Capidan ἀπὸ τὸ 1932 στὸ ἔργο του Aromânii, dialectul aromân, Bucuresti, 1932, σ. 27 κ.έ. ἀποτελοῦν πολύτιμες μαρτυρίες γιὰ τὴν καταγωγή καὶ ἰθαγένεια τῶν βλαχοφῶνων Ἑλλήνων. Οἱ φωνητικὲς τους μορφὲς ἀνάγονται στοὺς πρώτους μ.Χ. αἰῶνες δηλ. πολὺ πιὸ κάτω ἀπὸ τὸν 10ο αἰῶνα πού θεωρεῖται ὡς terminus post quem τῆς καθόδου τῶν Κουτσοβλάχων. Αὐτὴ ἡ ἀντίφαση στὴ θεωρία τῆς βόρειας προέλευσης τῶν βλαχοφῶνων, τῆς ὁποίας ὑποστηρικτὴς εἶναι καὶ ὁ Capidan, ἀναγκάζει καὶ τὸν ἴδιο νὰ παραδεχτεῖ, ὅ.π. σ. 29 ὅτι «...ἀπ' αὐτὰ πού ἐκτέθηκαν μέχρι τώρα προκύπτει ὅτι ἀκόμη δὲν ἔχουμε ἰσχυρὰ τεκμήρια γιὰ μιὰ ἀσφαλὴ ἀπόδειξη τῆς ἀρχικῆς κοιτίδας τῶν Κουτσοβλάχων τῆς νότιας Βαλκανικῆς...» Ὁ Α. Γ. Α. ἰσχυροποιεῖ τὴν ἀντίφαση αὐτὴ πού γλωσσικὰ ἀποδείχνει τὴν ἐντοπιότητα τῶν βλαχοφῶνων. Ἡ τρίτη τοῦ Δ. Α. Κρεκούκια, «Ἀρχαιοπινῆ τοπωνύμια ἀπὸ Κέρκυρα καὶ Ἡπειρον», δίνει ἓνα κατάλογο «ἀρχαιοπινῶν» τοπωνυμίων ἀπὸ τὶς παραπάνω περιοχὲς καὶ κάνει συσχετίσεις μὲ λέξεις καὶ τοπωνύμια ἀρχαῖα καὶ νεώτερα.

Τέσσερις μελέτες πραγματεύονται εἰδικὰ θέματα τῶν βόρ. ἰδ. Ὁ Α. Θαβώρης, «Μορφολογικὰ μερικῶν ιδιωμάτων τῆς δυτικῆς Μακεδονίας», ἀφοῦ κάνει μιὰ συνοπτικὴ ἐπισκόπηση τῶν ιδιωμάτων τῆς παραπάνω περιοχῆς, παρουσιάζει ἓνα τύπο προστακτικῆς, β' πληθ. προσ. τοῦ παθ. ἄορ. σὲ -σας, π.χ. στάσας (=σταθῆτι), χάσας (=χαθῆτι) πού συζεῖ μὲ τοὺς τυποὺς σταθῆτι,

τῶν βορείων ιδιωμάτων», ἀφοῦ ἀμφισβητεῖ τὴν ὑπαρξὴ δυναμικοῦ τονισμοῦ στὰ βόρ. ἰδ., διαβλέπει μᾶλλον ποσοτικὸν τονισμό. Ἐπικαλεῖται μάλιστα τὶς γνώμες τῶν Meillet, *Aperçu d'une histoire de la langue grecque*, Paris 1920², 245-6, καὶ H. Pernot, *Phonétique des parlers de Chio*, 1907, 61-2. Στὴ συνέχεια δίνει τὴ δική του ἐρμηνεῖα ποὺ βασίζεται στὶς ἀρχὲς τῆς δομικῆς γλωσσολογίας καὶ εἰδικότερα στὴ λειτουργικὴ τοῦ Martinet. Σύμφωνα μετὰ τὴ λειτουργικὴ ἄποψη μία ἀπὸ τὶς βασικὰς λειτουργίες τῆς γλώσσας εἶναι ὁ ἐπικοινωνιακὸς χαρακτήρας τῆς. Ἐνα δεῦτερο στοιχεῖο εἶναι ἡ ἀρχὴ τῆς οἰκονομίας. Μὲ ὑπόβαθρο αὐτὲς τὶς δύο ἀρχὲς ἐπιχειρεῖται ἡ ἐρμηνεῖα τοῦ φαινομένου τῆς κώφωσης. Μιὰ πρώτη διαπίστωση εἶναι ὅτι πρέπει νὰ θεωρήσουμε ἀπαράδεχτο τὸ γεγονός τῆς καταστροφῆς τῶν μορφολογικῶν καὶ λεξιλογικῶν διαφορῶν χωρὶς κάποιον ἰδιαιτέρο λόγο. Μόνον αὐτό, ποὺ λειτουργικὰ εἶναι ἄχρηστο καὶ διατηρεῖται ἀπὸ παράδοση, μπορεῖ νὰ ἐξαφανιστεῖ. Κάτι παρόμοιο πρέπει νὰ δεχτοῦμε γιὰ τὴν κώφωση καὶ τὴν ἀποβολή. Ὑπάρχει ἡ τάση νὰ ἀτονίσει σὲ ὀρισμένες συλλαβὲς ἢ καθαρότητα τῶν φωνηεντικῶν διακρίσεων ποὺ ἔχει ὡς συνέπεια τὴν προβολὴ τῆς καθαρότητος σὲ ἄλλες συλλαβὲς. Ἔτσι ἡ οὐδετεροποίηση τῶν ἀντιθέσεων ο/υ καὶ ε/ι εἶναι πιὸ οἰκονομικὴ ἀπὸ τὸ σύστημα τῶν πέντε ἄτονων φωνηέντων.

Ἡ δευτέρα εἶναι τοῦ Χ. Π. Συμεωνίδη, «Παρατηρήσεις στὰ κύρια χαρακτηριστικὰ τῶν βορείων ιδιωμάτων». Ὁ Χ. Π. Σ. καταλήγει στὰ ἴδια περίπου συμπεράσματα, σχετικὰ μετὰ τὴν ἄποψη γιὰ οἰκονομία στὴν ἄρθρωση τῶν φωνηέντων στὰ βόρ. ἰδ., ἀλλὰ ἀπὸ διαφορετικὸν δρόμο. Ἀφοῦ ἀποδυναμώνει τὶς θέσεις τοῦ Γ. Χατζιδάκη γιὰ τὸ δυναμικὸν τονισμό καὶ τὴν ἔλλειψη οὐράνωσης στὰ βόρ. ἰδ. καθὼς καὶ τὴν θεωρίαν τοῦ Β. Φάβη γιὰ τὸ «ἴνδαγμα», βλέπει τὸ φαινόμενο συνολικὰ καὶ ἐπισημαίνει τὴ συστηματικὴν λειτουργίαν τοῦ φωνηεντισμοῦ, ὅπου κυριαρχεῖ ἡ τάση τῆς προώθησης τῶν φωνηέντων ἀπὸ τὸ β' βαθμὸ ἀνοίγματος πρὸς τὸν γ' καὶ ἀπὸ τὸν γ' πρὸς τὸ θ. Αὐτὴ ἡ συστηματικὴ διαδικασία διαπιστώνεται σὲ βαλκανικὸν ἐπίπεδο καὶ ἀναφέρει ὡς παράδειγμα τὴν κουντσοβλαχικὴν ἢ ὅποια ἔχει καὶ μεσαία σειρά φωνηέντων καὶ ἡ ὅποια προωθεῖται καὶ στοὺς τρεῖς ἄξονες τῆς τὰ φωνηέντά της ἀπὸ τὶς ἀνοιχτότερες βαθμίδες πρὸς τὶς κλειστότερες. Τὸ συμπέρασμα εἶναι ὅτι ἡ ἀρχὴ τῆς «ἡσσοнос προσπαθείας» ἀποτελεῖ τὴν γενεσιουργὸν αἰτία τῆς ἐμφάνισης τῶν χαρακτηριστικῶν τῶν βόρ. ἰδ. Τὸ πρόβλημα μελλοντικὰ μετατοπίζεται στὴν ἀνακάλυψιν τῶν αἰτίων ποὺ προκάλεσαν αὐτὴ τὴν τάση στὸ βόρειον χῶρον ποὺ λείπει στὸ νότον.

Σχετικὴ μετὰ τὸ φαινόμενο τῆς ἀποβολῆς καὶ εἰδικὰ γιὰ τὸν ρόλον τοῦ τόνου εἶναι ἡ ἀνακοίνωσις τῆς Μ. Μαργαρίτη, «Παρατηρήσεις στὴν ἀποβολὴ τῶν ἄτονων *i*, *u*, στὸ ἴδιωμα τῆς Σιάτιστας». Διαπιστώνει ὅτι τόσο στὸ σιατιστικὸν ἴδιωμα, ποὺ ἐξετάζει κατὰ προτεραιότητα, ὅσο καὶ στὰ ἄλλα βόρεια ἴδιωματα ὁ τόνος παίζει σημαντικὸν ρόλον στὴν ἀποβολὴ τῶν φωνηέντων *u*, *i* ποὺ βρίσκονται σὲ πρότονη ἢ ἐπίτονη θέση, ἐνῶ σὲ ἀπομακρυσμένες συλλαβὲς παραμένει μετὰ μικρὰς ἐξαιρέσεις. Ἐπειδὴ δὲν παρατηρεῖται αὐστηρὴ νομοτέλεια στὴ λειτουργίαν αὐτοῦ τοῦ νόμου σὲ κανένα βόρ. ἰδ. καὶ οἱ ἐξαιρέσεις του δὲν ὑποτάσσονται σὲ νόμους, ἡ ἐρμηνεῖα του πρέπει νὰ σχετιστεῖ μετὰ τὴν διαφορετικὴν γεωγραφικὴν καὶ χρονικὴν του ἐμφάνισιν ὅχι μόνον στὸν ἑλληνικὸν ἀλλὰ καὶ στὸν εὐρύτερον βαλ-

βορειοελλαδικού χώρου που οργάνωσε το I.M.X.A. Το 1977 δημοσιεύονται τὰ πρακτικά του, που περιλαμβάνουν δεκαοχτώ μελέτες, σ' ένα τόμο με 294 σελίδες.

Δὲ θὰ πρέπει νὰ ἐπικαλεστεῖ κανεὶς τὴν παροιμία «δῶσ' μου ἀλεύρι καὶ σοῦ κάμω πίτα» γιὰ νὰ μὴν ἐπαινέσει τὴν πρωτοβουλία καὶ τὴν πραγματοποίησιν αὐτοῦ τοῦ συνεδρίου.

Τὸ θέμα τῆς γλωσσικῆς ἔρευνας τοῦ βορειοελλαδικοῦ χώρου, καὶ ἰδιαίτερα τῆς Μακεδονίας-Θράκης, παρουσιάζει τεράστιο ἐπιστημονικὸ καὶ ἐθνικὸ ἐνδιαφέρον. Εἶναι ἀπαγορευτικὸ νὰ ὑπάρχουν στὴν ἐποχὴ μας ὀλόκληρες περιοχὲς ἀνεξερευνήτες, π.χ. νομὸς Δράμας, ἢ νὰ ἐρευνηθῆκαν μονομερῶς καὶ ἐντελῶς περιστασιακὰ ἀπὸ ἐρασιτέχνες καὶ ἄπειρους ἐρευνητές. Ἡ εὐθύνη, ἀτομικὴ καὶ συλλογικὴ, πρέπει νὰ σταθεῖ μόνιμο ἐρέθισμα γιὰ τὴ συστηματικὴ συλλογὴ καὶ καταγραφή τοῦ γλωσσικοῦ ὕλικου μὲ τὴ σκέψη μάλιστα ὅτι ἡ ραγδαία ὑποχώρησις τῶν ἰδιωμάτων ἐξαφανίζει ταχύτατα καὶ τὶς τελευταῖες μαρτυρίες. Οἱ ἐνδείξεις πείθουν ὅτι ὁ μακεδονικὸς χῶρος θὰ ἀνταμείψει, ὅπως πάντα, πλοῦσια μιὰ τέτοια προσπάθεια. Ἐνα δεύτερο γλωσσικὸ ἐπίπεδο τοῦ βορειοελλαδικοῦ χώρου ἀποτελοῦν οἱ διάλεκτοι καὶ τὰ ἰδιώματα τῶν προσφύγων, θρακῶν-ποντίων-μικρασιατῶν, ποὺ ἐγκαταστάθηκαν στὴ Μακεδονία. Ἡ πολυποικίλη προέλευσίς τους πρέπει νὰ θεωρηθεῖ πολύτιμο στοιχεῖο γιὰ τὴ σύνθεσις τῆς γλωσσικῆς ἱστορίας τοῦ χαμένου μικρασιατικοῦ ἑλληνισμοῦ.

Οἱ δεκαοχτὼ μελέτες χωρίζονται σὲ δύο κατηγορίες: α) γενικὲς καὶ β) ἐιδικές. Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ἀνακρινάσεις τοῦ Μ. Σετάτου, «Προβλήματα καὶ μέθοδοι διαλεκτολογίας», ὅπου δίνεται μιὰ συνοπτικὴ εἰκόνα τῶν σύγχρονων μεθόδων καὶ προβλημάτων τῆς διαλεκτολογίας, καὶ τοῦ Ε. Παναγόπουλου, «Σύγχρονη φωνητικὴ ἔρευνα», ὁ ὁποῖος παρουσιάζει τὶς δυνατότητες καὶ τὰ μέσα ποὺ διαθέτει ὁ κλάδος τῆς φωνητικῆς, ὅχι τόσο γιὰ τὴν ἔρευνά της μὲ τὸν παραδοσιακὸ τρόπο, ἀλλὰ κυρίως γιὰ τὴν ἔρευνα τοῦ φαινομένου τοῦ σχετικοῦ μὲ τὸ μηχανισμὸ ἀποκωδικοποίησης τοῦ προφορικοῦ λόγου, τὸ γενικὸ χαρακτηριστικὸ τῆς πρώτης κατηγορίας εἶναι ὅτι οἱ περισσότερες μελέτες ἀσχολοῦνταν μὲ προβλήματα σχετικὰ μὲ τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ τῶν βόρειων ἰδιωμάτων ποὺ εἶναι ἡ κώφωση καὶ ἡ ἀποβολή.

Ὁ Γ. Μπαμπινιώτης. «Τὸ πρόβλημα τῆς χρονολογήσεως τῶν κωφώσεων στὰ βόρεια ἑλληνικὰ ἰδιώματα», πραγματεύεται τὸ γνωστὸ ζήτημα τοῦ καθορισμοῦ τοῦ χρόνου ποὺ ἐμφανίζονται τὰ γνωρίσματα τῶν βόρ. ἰδ. καὶ μὲ στοιχεῖα ἀπὸ τὴν κουτσοβλαχικὴν προσπάθει νὰ κλονίσει¹ τὴν μέχρι τώρα ἀντίληψιν γιὰ τὸν 10ο αἰῶνα ὡς *terminus post quem* ποὺ εἶχε καθορίσει ὁ Ν. Ἀνδριώτης στὴ *ΕΕΒΣ* 10 (1933) 342-52, καὶ προτείνει χαμηλότερες ἡμερομηνίες σύμφωνα μάλιστα μὲ τὶς παλιότερες γνώμες τῶν G. Meyer, A. Thumb καὶ K. Dieterich.

Δύο ἄλλες μελέτες ἀσχολοῦνται μὲ τὸ φαινόμενο τῆς κώφωσης καὶ ἀποβολῆς στὰ βόρ. ἰδ. Ὁ Γ. Μαγουλάς, «Δομολογικὴ θεώρησις τοῦ φωνηεντισμοῦ

1. Μιὰ πρώτη μνεία γιὰ τὸ ἴδιο πρόβλημα γίνεται τὸ 1972: Ν. Κατσάνη, *Παρατηρήσεις στὴ φωνητικὴ τῶν ἑλληνικῶν δανείων τῆς Κουτσοβλαχικῆς*, Θεσσαλονίκη 1972, σ. 15: «Ὁ Ν. Ἀνδριώτης (*ΕΕΒΣ* 10, 1933, 340 κ.έ. ἀνάγει τὸ φαινόμενο μέχρι τὸ 1094, ἀλλὰ θὰ πρέπει νὰ εἶναι παλιότερο ὅπως δείχνει ἡ Κουτσοβλαχικὴ καὶ τὰ δάνειά της...»).

μενο τῆς Μεγάλης Ἰδέας-Μεγάλης Ἑλλάδας (σσ. 61, 62, 67), καὶ γιὰ τὴ μοιραία Μικρασιατικὴ ἐκστρατεία (σ. 68). Οἱ πληροφορίες ἀπὸ τὸ διπλωμάτῃ Ἄθω Ρωμάνο, σχετικὰ μὲ τὴ «διστακτικότητα» τοῦ Βενιζέλου νὰ ἀποδεχτεῖ, τὴν ἀνοιξὴ τοῦ 1919, τὴν πρότασιν τῶν Wilson, Lloyd George καὶ Clemenceau νὰ ἀποστείλει ἡ Ἑλλάδα στρατιωτικὰς δυνάμεις εἰς τὴν Σμύρνην (σσ. 159-160), δὲν ἐπιβεβαιώνονται ἀπὸ τὰ ἐπίσημα ξένα στοιχεῖα, ποὺ στηρίζουν μᾶλλον τὴν ἀντίθετη ἄποψιν (βλ. M. Llewellyn Smith, *Ionian Vision. Greece in Asia Minor*, 1919-1922, Λονδίνο 1973, σσ. 78-81).

Ἀποκαλυπτικὰς εἶναι καὶ οἱ ἐπιστολὰς τοῦ Βενιζέλου ποὺ ἀναφέρονται εἰς τὴν παλινόρθωσιν τῆς μοναρχίας τὸ 1935, καὶ ποὺ ἐξηγοῦν τὴ θέσιν του εἰς τὸ πολιτικὸν ζήτημα. Οἱ ἀνέκδοτοι ἐπιστολὰς τοῦ μέρους αὐτοῦ πρὸς τὴν Δέλταν στηρίζουν τὴ θέσιν ὅτι ὁ μέγας πολιτικὸς ἡγέτης ποτε δὲν ὑπῆρξε ἐκ πεποιθήσεως ὑποστηρικτὴς τόσο τῆς βασιλευόμενης ὅσο καὶ τῆς ἀβασίλευτης Δημοκρατίας. Στὴ συγκεκριμένη περίπτωσιν (φθινόπωρον τοῦ 1935), ὁ ἡττημένος ἡγέτης τῆς παράταξιν ποὺ εἶχε διευθύνει τὰ δημόσια πράγματα ἐπὶ εἴκοσι χρόνια, ἀποδέχτηκε τὸ τετελεσμένον γεγονός τῆς παλινόρθωσιν καὶ προσπάθησε νὰ ἀνταλλάξει τὴν ἐκ μέρους του ἀναγνώρισιν τῆς πολιτικῆς ἀλλαγῆς μὲ ὀρισμένους ἐγγυήσεις γιὰ τὴν παράταξιν ποὺ ἐκπροσωποῦσε, μὲ ἀπώτερον στόχον τὴν πρόληψιν δημιουργίας μονοκομματικοῦ κράτους. Ἡ ἐπιστολή του τῆς 22ας Νοεμβρίου 1935 (σσ. 309-314) ἀποτελεῖ μνημεῖον πολιτικῆς σκέψης, μολονότι δὲ λείπουν καὶ ἀπολογητικὰς προσπάθειαι, ὅπως αὐτὴ γιὰ τὴν ἐκ μέρους του ἐνθάρρυνσιν τῶν συνωμοτῶν ἀξιωματικῶν τῆς βενιζελικῆς παράταξιν (1934-1935), ποὺ δὲν ἀντέχουν εἰς τὴν κριτικὴν. Ἄλλαι ἐπιστολὰς τοῦ Βενιζέλου ἢ πρὸς τὸν Βενιζέλον (σσ. 318-321), ποὺ ἦσαν ἤδη γνωστὰς (βλ. Γρηγορίου Δαφνῆ, *Ἡ Ἑλλάς μεταξὺ δύο πολέμων, 1923-1940*, Ἀθήνα 1955, τόμ. Β', σσ. 386-388) ἐκδίδονται χωρὶς παραλείψεις καὶ μὲ σεβασμὸν εἰς τὸ πρωτότυπον.

Ἀσφαλῶς, ἀπὸ τὰς συγκλονιστικότερας σελίδας εἶναι αὐτὰς ποὺ ἀναφέρονται εἰς τὰ Νοεμβριανὰ (1916) καὶ εἰς τὴν ἀπόπειραν κατὰ τοῦ Βενιζέλου τὸν Ἰούνιον τοῦ 1933. Παρὰ τὰς μονομερεῖς ἐξηγήσεις—εὐλογεῖς ἄλλωστε—ἡ περιγραφή τῶν γεγονότων ἀπὸ τὴν Δέλταν ἀποτελεῖ μίαν ἀπὸ τὰς πιὸ ζωντανὰς μαρτυρίας ποὺ διαθέτομεν. Σὲ τελευταία ἀνάλυσιν, τὸ βιβλίον ἔχει περισσότερη σημασίαν γιὰ τὴν Δέλταν παρὰ γιὰ τὸν Βενιζέλον. Ὁ Βενιζέλος εἶναι τὸ πρίσμα μέσα ἀπὸ τὸ ὁποῖον προβάλλει ἡ εἰκόνα τῆς Δέλταν, κάπως διαθλασμένη. Ἀπὸ τὸ ἴδιον διαθλαστικὸν πρίσμα περνοῦν καὶ οἱ ἀπόψεις τῆς γιὰ τὴν πατρίδα καὶ τὴν δημοκρατίαν. Εἶναι πρὸς τιμὴν τοῦ ἐπιμελητῆ τῆς ἐκδόσεως ποὺ πέρασε διακριτικὰ μέσα ἀπὸ τὰ φορτισμένα γραπτὰ τῆς Δέλταν χωρὶς νὰ προσπαθῆσαι νὰ δικαιολογήσαι τὰ πρόσωπα καὶ χαρακτηρισμοὺς.

ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΟΛΙΟΠΟΥΛΟΣ

Α' Συμπόσιον Γλωσσολογίας τοῦ Βορειοελλαδικοῦ χώρου, (28-30 Ἀπριλίου 1976), Θεσσαλονίκη 1977. 8ο, σσ. 294 (I.M.X.A., ἀρ. 179).

Στις 28-30 Ἀπριλίου τοῦ 1976 ἔγινε τὸ Α' συμπόσιον γλωσσολογίας τοῦ

τική πορεία τῆς μεγαλοαστῆς τῆς ἑλληνικῆς παροικίας, ἡ ὁποία ταυτίστηκε με τὸν Βενιζέλο καὶ τὴν παράταξή του, κυρίως ἐπειδὴ εἶδε στὸν Βενιζέλο τὸν ἐνσαρκωτὴ τῆς ἐθνικῆς ὀλοκλήρωσης καὶ ἀναμόρφωσης. Γιὰ τὴ Δέλτα—καὶ γιὰ τὸν Βενιζέλο—ἡ Μεγάλη Ἰδέα ἦταν πολιτικὸ πρόγραμμα πού ἀπέβλεπε στὴν ἐνσωμάτωση ὅσο τὸ δυνατὸ μεγαλύτερου μέρους τοῦ «ἀλύτρωτου» ἑλληνισμοῦ στὸ ἀνεξάρτητο ἐθνικὸ κράτος. «Ὅσοι δὲν ἀποδέχονταν αὐτὸ τὸ «ἐθνικὸ» πρόγραμμα ἦταν «προδότες» τοῦ ἔθνους. Ὁ λαὸς τοῦ ἐλεύθερου ἑλληνικοῦ κράτους ἔπρεπε νὰ σηκώσει τὸ βάρος αὐτῆς τῆς τεράστιας «ἀποστολῆς» ἀγόγγυστα· διαφορετικὰ, ἦταν μικρόψυχος καὶ εὐτελής. Ἦταν ἓνας μεγαλοϊδεατισμὸς πού δὲ συγχωροῦσε καὶ δὲν ἐπέτρεπε ἀμφιβολίες καὶ διχογνωμίες· πῆγαζε ἀπὸ τὴν αὐτοπεποίθηση καὶ τὴν εὐφορία πού εἶχαν δημιουργήσει οἱ ἐπιτυχίες τῶν Βαλκανικῶν πολέμων, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὶς ταπεινώσεις τοῦ περασμένου αἰώνα. Ὁ Βενιζέλος εἶχε κληθεῖ νὰ πραγματοποιήσει τὸ μεγαλοϊδεατικὸ ὄνειρο· καὶ ὅταν τὸ ὄνειρο ἔγινε τὸ 1922 ἐφιάλης, ὑπεύθυνοι ἦταν μόνο ἐκεῖνοι πού εἶχαν ἀνταρτεῖ ἀρχικὰ στὴν πολιτικὴ του, οἱ ἀντίπαλοί του καὶ «ἐχθροὶ» τοῦ ἔθνους. Ἡ πεποίθηση στὸ «δίκιο» τοῦ Βενιζέλου ἦταν τόσο δυνατὴ ὥστε νὰ ἀποτελεῖ πίστη στὸ πρόσωπό του. Ὁ Βενιζέλος καὶ ἡ πολιτικὴ σταδιοδρομία του ταυτίστηκαν με τὸ ἔθνος καὶ τὶς τύχες του. Ἡ «Πόλη» ἐπανέρχεται με κάθε εὐκαιρία, σὰν *Idée fixe*, ἀθέλητη ἴσως ἀναφορὰ στὰ σβησμένα μεγαλοϊδεατικὰ ὄνειρα, καὶ γίνεται ἀφορμὴ γιὰ νὰ ἐλεηνολογήσει ἡ Δέλτα τὸ «μικρόψυχο» λαό.

Ἄλλο σημαντικὸ στοιχεῖο τῆς ιδεολογικοπολιτικῆς ὑπόστασης τῆς Δέλτα, πού ἔχει ἄμεση σχέση με τὸ Βενιζέλο, εἶναι ἡ στάση της ἀπέναντι στὸ πολιτικὸ ζήτημα πού ἀποσχόλησε τοὺς Ἕλληνας ἐπανειλημμένα τὴν ἐποχὴ αὐτή. Ἡ σταδιακὴ ταύτιση τῆς Δέλτα με τοὺς ἀντιμοναρχικοὺς ἀγῶνες καὶ τὸ ἀβασίλευτο πολίτευμα—ὅπως ἄλλωστε συνέβη καὶ με τοὺς περισσότερους Βενιζελικούς—ἦταν ἀποτέλεσμα τῶν τραυματικῶν ἐμπειριῶν τοῦ Διχασμοῦ. Ἡ Δέλτα τῶν δύο «Β» (Βενιζέλος-Βασιλιάς) τῶν ἀρχῶν τῆς δεύτερης δεκαετίας αὐτοῦ τοῦ αἰώνα θὰ παραχωρήσει τὴ θέση της στὴ φανατικὰ «δημοκρατικὴ» Δέλτα τοῦ Μεσοπολέμου· ἀκόμα καὶ ὅταν, γιὰ τὸν Βενιζέλο, τὸ πολιτικὸ ἀποτελοῦσε πολιτικὴ σκοπιμότητα, ὅπως κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ 1935.

Ὁ Βενιζέλος πού προβάλλει μέσα ἀπὸ τὰ περισσότερα γραπτὰ τῆς Δέλτα εἶναι ἡ προσωπικότητα τοῦ Βενιζέλου ὅπως εἶχε διαμορφωθεῖ στὴ συνείδηση τῶν πιστῶν ὁπαδῶν του. Κάποτε ὅμως φαίνεται καὶ ὁ πραγματικὸς Βενιζέλος, σὲ ἀνθρώπινες διαστάσεις· ιδιαίτερα μάλιστα ὅταν τὸ λόγο τὸν ἔχει ὁ ἴδιος ὁ πολιτικὸς ἡγέτης. Οἱ πληροφορίες προέρχονται κυρίως ἀπὸ τὸ ἄμεσο περιβάλλον τοῦ Βενιζέλου ἢ τῆς Δέλτα, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Βενιζέλο. Συχνὰ ὅμως πληροφορίες ἀντλοῦνται καὶ ἀπὸ τὸν Τύπο, ἑλληνικὸ καὶ ξένο. Οἱ συναντήσεις τῆς Δέλτα με τὸν Βενιζέλο ἔδιναν τὴν εὐκαιρία γιὰ τὴ σημείωση πληροφοριῶν καὶ σκέψεων. Ἀπὸ τὴν πρώτη συνάντησή της, τὸ 1915 στὴν Ἀλεξάνδρεια, ἔχουμε μίαν ἀπὸ τὶς ἐναργέστερες εἰκόνες τῆς προσωπικότητος καὶ τοῦ παρουσιαστικοῦ τοῦ πολιτικοῦ (σσ. 12-13). (Ἀνάλογο ἐνδιαφέρον ἔχει καὶ ἡ συνάντησή της με τὸ βασιλιὰ Κωνσταντῖνο ἓνα χρόνο πρωτύτερα, σσ. 327-332 καὶ 5-6.) Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν οἱ ἀπόψεις τοῦ Βενιζέλου σχετικὰ με τοὺς σκοποὺς καὶ τοὺς ὑπολογισμοὺς του στὶς παραμονές τοῦ Α' Βαλκανικοῦ πολέμου (σσ. 56-57), ὅπως καὶ γιὰ τὶς ἐκλογές τῆς 1ης Νοεμβρίου 1920, πού ἀποτελοῦν μίαν ἀπὸ τὶς ἀποκαλυπτικότερες μαρτυρίες του γιὰ τὸ περιεχό-

Ἀρχεῖο τῆς Π. Σ. Δέλτα, Α'. Π. Σ. Δέλτα, Ἐλευθέριος Κ. Βενιζέλος. Ἡμερολόγιο-Ἀναμνήσεις, Μαρτυρίες-Ἀλληλογραφία, ἐπιμ. Π. Α. Ζάνας, Ἀθήνα 1978. Ἐκδ. «Ἐρμῆς», σσ. 391, εἰκόν.

Τὸ βιβλίο αὐτὸ γιὰ τὸν Ἐλευθέριο Βενιζέλο, ποὺ ἀποτελεῖ μίαν ἀπὸ τὶς πρῶτες ἐνδιαφέρουσες μαρτυρίες γιὰ τὸ μεγάλο πολιτικὸ ἡγέτη, τὸ ὀφείλουμε τόσο στὴ συγγραφέα ὅσο καὶ στὸν ἐπιμελητὴ. Αὐτὴ εἶναι μίαν ἀπὸ τὶς πρῶτες διαπιστώσεις τοῦ προσεκτικοῦ ἀναγνώστη, ποὺ ὀδηγεῖται ἀπὸ τὸν ἐπιμελητὴ μὲ ἀνεση καὶ διακριτικότητά μέσα ἀπὸ τὰ ἑτερόκλητα γραπτὰ—καὶ τὸν συναισθηματικὰ φορτισμένο κόσμον—τῆς Δέλτα. Ἡ «δημοκρατικὴ» καὶ «chauvine» κυρία τῆς ἑλληνικῆς παροικίας καὶ τῆς βενιζελικῆς Κηφισιάς τῆς ἐποχῆς τοῦ Βενιζελισμοῦ, μιλάει μᾶλλον στὸ ἑαυτὸ της καὶ σὲ λίγους διαλεχτοὺς τοῦ κύκλου της—καὶ κάποτε ἀθέλητα καὶ στοὺς ἀναγνώστες—γιὰ τὸ Βενιζέλο, τὸ εἶδωλό της, καθὼς καὶ γιὰ τὰ ἄλλα εἶδωλα καὶ τὰ φαντάσματα τῆς ἐποχῆς της. Χρωστοῦσε ἡ οἰκογένειά της τὸ ἔργο αὐτὸ—καὶ ὅσα θὰ ἀκολουθήσουν ἀπὸ τὸ ἴδιο ἀρχεῖο—στοὺς Νεοέλληνες, σὰν συμβολὴ στὴ μελέτη τῆς πολυτάραχης περιόδου τοῦ Α' Παγκόσμιου πολέμου καὶ τοῦ Μεσοπολέμου. Ἀντιδράσεις ἐκ μέρους τῶν συναισθηματικῶν ἐπιγόνων τῶν δύο ἀντίπαλων παρατάξεων τῆς ἐποχῆς, ἰδιαιτέρως τῆς ἀντιβενιζελικῆς, σίγουρα θὰ ἀδικοῦσαν τὶς προθέσεις τῆς οἰκογένειας καὶ τοῦ ἐπιμελητῆ: Οἱ βαρεῖς κάποτε χαρακτηρισμοὶ τῆς Δέλτα γιὰ τοὺς ἀντιπάλους τοῦ Βενιζέλου καὶ τοῦ Βενιζελισμοῦ ἀποτελοῦν καὶ αὐτοὶ χρήσιμη μαρτυρία ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη τῆς ἀνεπανάληπτης ἐθνικῆς ἑξάρσης καὶ σοβαρῆς κατάπτωσης τῶν πολιτικῶν ἠθῶν. Ὅσοι ἐνοχλοῦν ἴσως ἀπὸ παρόμοιους χαρακτηρισμοὺς, δὲν ἔχουν παρὰ νὰ ἀνατρέξουν στὸν Τύπον τῆς ἐποχῆς ἢ μετριοπάθεια στὰ ἔργα καὶ στὶς ἐκφράσεις ἀσφαλῶς δὲν ἦταν ἀπὸ τὰ βασικότερα χαρακτηριστικὰ της.

Τὰ γραπτὰ τῆς Δέλτα γιὰ τὸ Βενιζέλο χρειάζονται προσεκτικὴ ἀνάγνωση, διαδικασία ποὺ διευκολύνεται ἀπὸ τὸν ἐπιμελητὴ, μὲ τὴν παράθεση ἡμερολογιακῶν ἐγγραφῶν καὶ μεταγενέστερων ἀναμνήσεων σὲ χρονολογικὴ σειρά. Μπορεῖ ἔτσι ὁ ἀναγνώστης νὰ παρακολουθήσει τὴ διαμόρφωση τῶν ἀπόψεων τῆς Δέλτα γιὰ τὸν Βενιζέλο καὶ τὴν ἐξέλιξη τῶν θέσεών της, στὰ σημεῖα τουλάχιστο ὅπου τὸ ἓνα εἶδος τῆς γραφῆς δὲ συμπληρῶναι τὸ ἄλλο. Ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτῆ, θὰ βοηθοῦσε ἡ ὑπαγωγή καὶ παράθεση στὶς σημειώσεις ὀρισμένων ἐπιστολῶν ἢ δελταρίων ποὺ ἀνταλλάχτηκαν μεταξὺ τῆς Δέλτα καὶ τοῦ Βενιζέλου καὶ ποὺ ἀναφέρονται σὲ συναντήσεις τους, ὥστε νὰ ἀποτελοῦν μέρος τοῦ οἰκείου ἡμερολογιακοῦ-ἀναμνησιακοῦ μέρους.

Οἱ ἀπόψεις τῆς Δέλτα γιὰ τὸ Βενιζέλο καὶ γενικὰ γιὰ τὶς πολιτικὲς ἐξελίξεις τῆς ἐποχῆς εἶναι συνάρτηση ὀρισμένων παραγόντων. Δὲν θὰ ἦταν ὑπερβολὴ ἂν λέγαμε, ὅτι ἡ Δέλτα ἀντιπροσωπεύει τὴ «βενιζελοδημοκρατικὴ» συνείδηση, ὅπως αὐτὴ διαμορφώθηκε στὴν περίοδο 1910-1915 καὶ ὅπως παραμορφώθηκε στὴν περίοδο τοῦ ἐθνικοῦ διχασμοῦ ποὺ ἀκολούθησε. Ἡ συνείδηση αὐτὴ πέρασε ἀπὸ μερικοὺς σταθμοὺς καθοριστικῆς σημασίας, τοὺς Βαλκανικοὺς πολέμους τοῦ 1912-1913, τὰ Νοεμβριανὰ (1916) καὶ τὴν τρομοκρατίαν τῶν «ἐπιστράτων», τὴν ἀπόπειρα κατὰ τοῦ Βενιζέλου στὸ Παρίσι μετὰ τὴν ὑπογραφή τῆς συνθήκης τῶν Σεβρῶν (1920) καὶ τὴν ἐκλογικὴ ἤττα τοῦ Βενιζέλου τὸ Νοέμβριον τοῦ 1920. Τὰ γεγονότα αὐτὰ καθόρισαν τὴν ἰδεολογικοπολι-

Richard Clogg, The Movement for Greek Independence, 1770-1821. A Collection of Documents, London (1976). 8ο, σσ. xxiii+232.

Πρόκειται για συλλογή πηγών, όπως δηλώνεται και στον υπότιτλο, της οποίας η έκδοση, ή μετάφραση και η εισαγωγή έγινε από τον Richard Clogg. Ειδική έμφαση δόθηκε σε κείμενα που ρίχνουν φως στη φύση της ελληνικής κοινωνίας στις παραμονές της ανεξαρτησίας, με σκοπό να ιδωθεῖ τὸ ἑλληνικὸ κίνημα «ἀπὸ μέσα» περισσότερο παρά με βάση ἑξωτερικὰ γεγονότα. Ἀπὸ τὴ συλλογὴ αὐτὴ παραλείπονται ἔγγραφα σχετικὰ μετὰ τὴν ἑλληνικὴ ἐπανάσταση, ἐπειδὴ οἱ πηγές αὐτές εἶναι προσιτές ἀπὸ ἀρκετὲς ἄλλες ἀξιόλογες ἐργασίες.

Σὲ κατατοπιστικὴν εισαγωγὴν ὁ ἐκδότης παρουσιάζει τὶς θέσεις, πού θὰ ἐπιχειρήσει νὰ τεκμηριώσῃ μετὰ τὴν παράθεση τῶν κειμένων στὸ κύριο μέρος τοῦ βιβλίου: Ἐξετάζει τὴν ἑλληνικὴν κοινωνία τῆς προεπαναστατικῆς περιόδου, τὸ θετικὸ ἢ ἀρνητικὸ ρόλο πού ἔπαιξε γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση καθεμίᾳ ἀπὸ τὶς σημαντικότερες τάξεις της καὶ τὶς μεταξὺ τους διαφορές. Τονίζει πόσο σημαντικὸ ἦταν τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ Ἕλληνες ἀνέλαβαν πρῶτοι ἀπὸ τοὺς λαοὺς τῆς Ν.Α. Εὐρώπης ἓνα τέτοιο κίνημα ἐναντίον τῆς ἀκόμα ἰσχυρῆς τότε ὀθωμανικῆς δυνάμεως (σσ. xi-xxiii).

Ἀκολουθεῖ τὸ κυρίως ἔργο, τὸ ὁποῖο χωρίζεται σὲ δύο ἐνότητες: σὲ μιὰ πρώτη, ἀφιερωμένη στὴν ἑλληνικὴν προεπαναστατικὴν κοινωνία (κεφ. 1-8) καὶ στὴν δευτέρη, γιὰ τὶς ἐπαναστατικὰς ἐπιδράσεις σὲ τὴν κοινωνίαν τοῦ ἀγῶνα γιὰ τὴν ἀνεξαρτησία (κεφ. 9-12). Σὲ κάθε κεφάλαιο δίνονται μεταφρασμένα στὴν ἀγγλικὴ ἀποσπάσματα σύγχρονων μετὰ τὰ γεγονότα ἢ μεταγενέστερων Ἑλλήνων συγγραφέων ἢ ξένων περιηγητῶν πού διαφωτίζουν ἀπὸ πολλὰς πλευρὰς τὴν ἀστικὴν καὶ ἀγροτικὴν ζωὴν, τὴν ἐμπορικὴν δραστηριότητα, τὸ ρόλο τῶν Φαναριωτῶν καὶ τῆς Ἐκκλησίας, τὶς ἐπιδράσεις τῆς ληστείας καὶ τῆς πειρατείας καὶ τὴν πνευματικὴν ἀνθοφορίαν σὲ τὶς ἀρχές τοῦ 19ου αἰῶνα. Ἀκολουθοῦν δύο χαρακτηριστικὰ ἔργα, γνωστὰ γιὰ τὸν ἐπικριτικὸν τους χαρακτήρα ἐναντίον τοῦ κλήρου καὶ τῆς ἀστικῆς τάξης, ὁ *Ρωσσαγγλογάλλος* καὶ ἡ *Ἑλληνικὴ Νομαρχία*. Τέλος δίνονται ἀποσπάσματα κειμένων τῶν δύο ὑποστηρικτῶν τῆς ἀπελευθέρωσης τῶν Ἑλλήνων μέσω τῆς μόρφωσης, τῆς ἠθικῆς ἀναγέννησης καὶ τῆς μεσολάβησης τῶν Μεγάλων Δυνάμεων, δηλαδὴ τοῦ Ἀδαμάντιου Κοραΐ καὶ τοῦ Ἰωάννη Καποδίστρια. Στὴ δευτέρη ἐνότητα καταχωρίζονται ἀποσπάσματα χαρακτηριστικὰ γιὰ τὶς ἐπιδράσεις τῆς γαλλικῆς ἐπανάστασης στοὺς Ἕλληνες, γιὰ τὴ Φιλικὴ Ἐταιρεία καὶ γιὰ τὴν ἔκρηξιν τῆς ἐπανάστασης σὲ τὶς παραδουνάβιες ἡγεμονίες. Τὸ βιβλίον κλείνει μετὰ γλωσσάριον, βιβλιογραφίαν καὶ εὐρετήριον ὀνομάτων καὶ πραγμάτων.

Πρόκειται ἀσφαλῶς γιὰ ἓνα ἐνδιαφέρον βιβλίον: Μέσα σὲ λίγες σελίδες τῆς εισαγωγῆς γίνεται συστηματικὴ ἀνασκόπησις τῶν κυριότερων φάσεων τῆς νεοελληνικῆς κοινωνίας γιὰ μισὸν αἰῶνα περίπου. Ὁ τρόπος ἐπίσης μετὰ τὸν ὁποῖον παρατίθενται τὰ σχετικὰ κείμενα εἶναι πειστικὸς καὶ προδίδει ἄριστον γνώστη τῶν πραγμάτων. Γενικὰ πρόκειται γιὰ μιὰ ἐργασία χρήσιμη τόσο γιὰ τὸν εἰδικὸν ἐπιστήμονα ὅσο καὶ γιὰ τὸν φιλόστορον ἀναγνώστη.

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΣΦΗΚΑ-ΘΕΟΔΟΣΙΟΥ

Fustel de Coulanges, 'Η νήσος Χίος. 'Ιστορικό 'Υπόμνημα, Memoire sur l'île Chio (1856). Πρόλογος, Σημειώσεις ελληνικής έκδοσης, μετάφραση Κώστα Χωρεάνθη, 'Αθήναι 1977. 'Εκδόσεις Α. Καραβία, 8ο, σσ. ιε' + 238.

Ο Fustel de Coulanges (1830-1889), ένας από τους σημαντικότερους εκπροσώπους τῆς γαλλικῆς ιστοριογραφίας, καθηγητῆς στο πανεπιστήμιο τοῦ Στρασβούργου (1870) καὶ τῆς Σορβόνης ἀπὸ τὸ 1875, εἶναι γνωστὸς γιὰ τὸ σημαντικό σὲ ἔκταση καὶ ποιότητα ἱστορικό του ἔργο, πὺ ἀναφέρεται σὲ ζητήματα τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας, τῆς Ρώμης καὶ τοῦ γαλλικοῦ μεσαίωνα.

Μιά ἀπὸ τὶς πρώτες νεανικὲς του ἐργασίες εἶναι τὸ «'Υπόμνημα γιὰ τὴ νῆσο Χίο», πὺ τὴν ἔγραψε στὰ 1856, ὅταν εἶχε διοριστεῖ μέλος τῆς Γαλλικῆς Σχολῆς Ἀθηνῶν. Τὸ «'Υπόμνημα» αὐτὸ παρουσιάζεται τώρα γιὰ πρώτη φορὰ στὴ γλώσσα μας. Γιὰ τὴν ἑλληνικὴ μετάφραση ὁ Κώστας Χωρεάνθης χρησιμοποίησε τὸ κείμενο πὺ εἶχε δημοσιευτεῖ στὴν ἔκδοση τοῦ 1893 (*Fustel de Coulanges, Questions Historiques*, Paris 1893, σσ. 213-399) καὶ πὺ εἶχε ἐπιμεληθεῖ ὁ μαθητῆς τοῦ Coulanges, Camille Jullian. Ἡ μελέτη πρωτοδημοσιεύθηκε τὸ 1856, στὰ *Archives de Missions Scientifiques et Litteraires* (τόμ. 5, 1856, 481 κ.έ.).

Τὸ ἔργο καλύπτει τὸ ἐκτεταμένο χρονικὸ διάστημα ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ὡς τὴν ἑλληνικὴ ἐπανάσταση τοῦ 1821 καὶ τὴν καταστροφὴ τῆς Χίου. Στὸ γεγονός αὐτὸ (καὶ ἀσφαλῶς καὶ στὴ νεανικὴ τότε ἡλικία τοῦ συγγραφέα) ὀφείλεται μᾶλλον κάποια ὀργανωτικὴ χαλαρότητα, ἀναπόφευκτη στὴν κατάταξη ποικίλου καὶ διάσπαρτου ἱστορικοῦ ὕλικου. Τὸ βιβλίο χωρίζεται σὲ ἑννέα κεφάλαια. Τὰ περισσότερα ἀπὸ αὐτὰ εἶναι ἀφιερωμένα στὴν πορεία τοῦ χιακοῦ λαοῦ μέσα στοὺς αἰῶνες καὶ πὺ συγκεκριμένα στὴν ἀνάμειξή του στὰ ποικίλα πολιτικά (κεφ. 5, σσ. 67-119), πολιτιστικά καὶ θρησκευτικὰ γεγονότα (κεφ. 6-7, σσ. 120-152). Ἰδιαιτέρη ἔμφαση δίνεται στὶς οἰκονομικο-εμπορικὲς του δραστηριότητες (κεφ. 4, 8, 9, σσ. 53-66, 153-225), σὲ συνδυασμὸ μὲ τὰ γεωγραφικὰ καὶ οἰκονομικὰ δεδομένα τοῦ νησιοῦ καὶ τὶς παραδοσιακὲς παραγωγικὲς ἐνασχολήσεις τῶν κατοίκων του (κεφ. 1, σσ. 1-11), ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ὡς τὸ μεσαίωνα καὶ ἀπὸ τὴν γενουατικὴ ὡς τὴν τουρκικὴ κυριαρχία. Ὁ Fustel de Coulanges, πέρα ἀπὸ ἱστορικός, ἀποδεικνύεται στὸ ἔργο αὐτὸ καὶ ἰκανὸς ἀρχαιολόγος, ὅπως φαίνεται καθαρὰ ἀπὸ τὴν προσπάθειά του νὰ ὀρίσει τὴ θέση τῆς ἀρχαίας πόλης μὲ βάση τὰ λίγα γνωστὰ ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα τῆς ἐποχῆς, τὰ ὁποῖα μάλιστα εἶχε κατορθώσει νὰ συμπληρώσει μὲ προσωπικὴ ἔρευνα (κεφ. 2, σσ. 12-38).

Ἡ ἑλληνικὴ ἔκδοση συμπληρώνεται καὶ ὀλοκληρώνεται μὲ τὴν παράθεση σχετικῶν χωρίων, στὰ ὁποῖα παραπέμπει ὁ συγγραφέας, καὶ μὲ σχολιασμὸ καὶ διορθώσεις σὲ ὀρισμένες ἀπόψεις του μὲ βάση νεώτερα ἱστορικὰ στοιχεῖα. Ὁ ἐπιμελητῆς τῆς ἑλληνικῆς ἔκδοσης παραθέτει ἐπίσης στὸ τέλος ἕναν πολὺ χρήσιμο πίνακα ὀνομάτων. Τὸ «'Υπόμνημα» ἐξακολουθεῖ καὶ σήμερα ἀκόμα—παρὰ τὸν αἰῶνα πὺ τὸ χωρίζει ἀπὸ τὴ σημερινὴ ἱστοριογραφία—νὰ ἀποτελεῖ σημαντικὴ προσφορὰ στὴν ἱστορία ἑνὸς ἀπὸ τὰ πὺ ἐνδιαφέροντα γιὰ τὸ παρελθόν τους ἑλληνικὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου.

ἔργου τοῦ Θεοτοκόπουλου «Τὸ Πάθος τοῦ Χριστοῦ»: τέλος τὰ ἐρωτήματα ποῦ θέτει ὁ συγγραφέας σχετικά μὲ τὴ μὀρφωση τοῦ Κλόντζα, ἀφοῦ ἀπὸ τὸν κώδικα αὐτὸν προκύπτει ὅτι γνώριζε καλά τὴν ἐκκλησιαστικὴ ὑμνογραφία, τὰ συγγράμματα τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, τὰ συγγράμματα λογίων βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων, ἀλλὰ καὶ παλαιῶν Ἰταλῶν ἱστορικῶν.

Στὸ δεῦτερο μέρος ὁ κ. Παλιούρας ἀσχολεῖται μὲ τὴν ἱστορία καὶ περιγραφή τοῦ κώδικα τοῦ Κλόντζα: ἐδῶ ἔχουμε μιὰν πλήρη καὶ πολὺ κατατοπιστικὴ παράθεση νέων πληροφοριῶν γύρω ἀπὸ τὴ ζωὴ τοῦ κώδικα. Ἀναφέρω τοὺς κατὰ καιροὺς κτήτορες: Γιακουμῆς Κλόντζας (γιὸς τοῦ ζωγράφου ἀπὸ τοῦ δεῦτερο γάμο του), Ἰωάννης Τρουλλινὸς (συλλογέας καὶ ἀντιγραφέας κωδίκων) ποῦ ἔφερε τὸν κώδικα μετὰ τὸ 1669 στὴν Κέρκυρα, ἀλλὰ δὲν ξέρομε ποῦ τὸν δώρησε ἢ ποῦ τὸν παρέδωσε· ἀπ' ἐκεῖ ἀγόρασε τὸν κώδικα ὁ γνωστὸς Βενετὸς συλλέκτης Giacomo Nani γύρω στὰ 1750. Τὴν εἰκονογράφηση τοῦ κώδικα ὁ συγγραφέας τοποθετεῖ στὴ διετία 1590-1592, μὲ βάση βέβαια τὰ ἐσωτερικὰ στοιχεῖα τοῦ κώδικα. Σκοπὸς τοῦ Κρητικοῦ κωδικογράφου ἦταν νὰ δώσει μιὰ παγκόσμια χρονογραφία μὲ εἰκόνες—συνήθεια, ἄλλωστε, πολὺ ἀγαπητὴ καὶ στοὺς βυζαντινοὺς. Γι' αὐτὸ βέβαια τὸ λόγο καὶ στὸν κώδικα ὑπερτεροῦν οἱ μικρογραφίες καὶ ὄχι τὰ κείμενα: ἀπὸ τὰ 204 φύλλα του τὰ 25 μόνον ἔχουν κείμενο, τὰ 10 εἶναι λευκὰ καὶ τὰ 170 καλύπτονται ἀπὸ μικρογραφίες σ' ἓνα συνολικὸ ἀριθμὸ πάνω ἀπὸ 400, ἀλλὰ ποῦ συνοδεύονται ἀπὸ μικρὰ ἐπεξηγηματικὰ κείμενα. Ὁ συγγραφέας μᾶς πληροφορεῖ ὅτι προτίθεται νὰ ἐκδώσει καὶ τὰ κείμενα τοῦ κώδικα. Θὰ εἶναι, νομίζουμε, μιὰ σημαντικὴ προσφορά στὸ γλωσσολόγο καὶ στὸν ἱστορικὸ.

Ὅσο τώρα γιὰ τὰ θέματα τῶν μικρογραφιῶν αὐτὰ ἀναφέρονται: πρῶτον, σὲ παραστάσεις ἀπὸ τὴν Ἱερὴ Ἱστορία, σκηνές ἀπὸ τὴν Παλαιὰ καὶ τὴν Καινὴ Διαθήκη, τὴν ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία, τὴ δεῦτερη παρουσία τοῦ Χριστοῦ, τὴν παράσταση τοῦ Θεοῦ καὶ ἄλλων ἱερῶν προσώπων· δεύτερον, σὲ παραστάσεις ἀπὸ «τὴν θύραθεν» ἱστορία (ἀρχαῖα, βυζαντινὴ καὶ σύγχρονή του), ὅπου εἰκονογραφοῦνται πρόσωπα ἢ γεγονότα, πόλεις, οἰκοδομήματα, ζῶα, πλοῖα, ἐνδυμασίες καὶ τὰ πλαίσια μὲς τὰ ὅποια τοποθετοῦνται. Ἀπὸ τὸν ἐπίλογο τοῦ συγγραφέα θὰ πρέπει νὰ προσέξουμε τὰ συμπεράσματά του: ὁ Κλόντζας ζεῖ βέβαια μὲς σ' ἓνα κλίμα βενετικὸ, καθαρὰ δυτικὸ δηλ., ποῦ τὸν ἐπηρεάζει στὴν τέχνη μονάχα, γιατί κέντρο τῆς σκέψης καὶ τῆς τέχνης του εἶναι τὸ χαμένο Βυζάντιο καὶ ὄχι ἡ Δύση. Μὲς ἀπὸ τὴ δυτικότερη τεχνικὴ του προβάλλει βαθιὰ ριζωμένη ἢ βυζαντινὴ παράδοση καὶ κυρίαρχο τὸ ἑλληνορθόδοξο αἶσθημα. Ἄς προσθέσουμε ἐδῶ ἐπίσης τὴν πολὺ πιθανὴ περίπτωση νὰ ἀνήκουν στὸν Κλόντζα καὶ οἱ μικρογραφίες τοῦ Cod. Baroccianus Graecus 170, ὅπως ὑποστήριξε ὁ κ. Παλιούρας στὸ Δ' Διεθνὲς Κρητολογικὸ Συνέδριο (Σεπτ. 1976)—ποῦ σημαίνει βέβαια ὅτι ὁ Κρητικὸς ζωγράφος θὰ πρέπει νὰ ἄφησε καὶ ἄλλους, τέτοιου εἴδους, κώδικες.

Μετὰ τὴν παράθεση τῆς βιβλιογραφίας, τὰ εὑρητήρια, τὴν ἀγγλικὴ περίληψη ἀκολουθοῦν οἱ 410 μικρογραφίες τοῦ κώδικα—πρῶτη φορὰ ἐδῶ ἐκδιδόμενες (χωρὶς βέβαια τὰ κείμενα). Δὲ θὰ πρέπει νὰ παραλείψουμε νὰ σημειώσουμε τὴν ἐπιμελημένη καὶ πολὺ κομψὴ ἐμφάνιση τοῦ βιβλίου καὶ νὰ εὐχαριστήσουμε τὸ συγγραφέα καὶ τὸν ἐκδότη Γρηγόρη, ποῦ δὲ λυπήθηκαν μὀχθο καὶ δαπάνη, γιὰ νὰ παρουσιάσουν τὸ ὀγκῶδες αὐτό, ἀλλὰ καὶ τόσο πολὺτιμο σύγγραμμα.

ΑΘ. Ε. ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗΣ

Ἐπισημαίνω ἐπίσης τὴν ξεχωριστὴ σημασίαν πού ἔχει ἡ δημοσίευστος τῶν πολιτικῶν ἐγγράφων πού ἀναφέρονται στὰ βιογραφικὰ τοῦ Κλόντζα καὶ τῆς οἰκογένειάς του· τὰ ἐγγράφα αὐτὰ γραμμένα σὲ πολὺ δυσκνήγνωστὴ βενετικὴ διάλεκτος καὶ στὴ γλώσσα τῆς ἀρχαίας Κρητικῆς Ἀναγέννησης δείχνουν ἓνα μέρος τοῦ μόχθου πού κατέβαλε ὁ συγγραφέας, ἀφοῦ ζήρουμε τὰ παλαιογραφικὰ προβλήματα πού ἀντιμετωπίζει ὁ ἐρευνητὴς στὴν ἐκδοτὴ τέτοιων ἐγγράφων. Ἀπὸ τὰ ἐγγράφα αὐτὰ ξεχωρίζω ὀρισμένες πολὺ σημαντικὲς, κατὰ τὴν ἀποψὴ μου, πληροφορίες τὸ ἰδιόκτητο ἐργαστήρι ζωγραφικῆς πού εἶχε ὁ Κλόντζας στὴν πλατεία τοῦ Ἁγίου Μάρκου στὸν Χάνδακα· τὸ γεγονός ὅτι εἶχε τρεῖς γιούς, τὸν Νικολό, τὸν Μαρία καὶ τὸν Λουκά πού ἦταν καὶ οἱ τρεῖς ζωγράφοι· τὸ διορισμὸ τοῦ Κλόντζα ἐκ μέρους τῶν βενετικῶν ἀρχῶν σὰν ἐκτιμητὴ τοῦ

Ὁ πολὺ γνωστὸς κρητικὸς μικρογράφος Γεώργιος Κλόντζας (1540εἰ.-1608) εἶχε ἀπασχολήσει ἀπὸ παλαιότερα τὴν ἑλληνικὴ ἱστορικὴ ἐπιστῆμη, ἀλλὰ καὶ τοὺς ἱστορικοὺς τῆς Τέχνης. Δὲν εἶχε γραφεῖ ὅμως γι' αὐτὸν καμιά εἰδικὴ μελέτη, παρόλο πὺ ἀναγνωρίζοταν σὰν ἓνας ἀπὸ τοὺς τελευταίους ἐκπρόσωπους τῆς βυζαντινῆς μικρογραφικῆς παράδοσης. Καὶ ἀπὸ τὴν ἀποψὴ τῆς ζωγραφικῆς, βέβαια, σὰν ἓνας ἀπὸ τοὺς μεγαλύτερους μεταβυζαντινοὺς ζωγράφους, μαζί μὲ τὸν Θεοτοκόπουλο, τὸν Δαμασκηνό, τὸν Θεοφάνη. Τὸ κενὸ ὥστόσο αὐτὸ κάλυψε μὲ τὸ βιβλίον τοῦ ὁ κ. Ἀθανάσιος Παλιούρας ἄς σημειώσω ἐπίσης ὅτι ἡ ἐργασία αὐτὴ εἶναι ἡ διδακτορικὴ διατριβὴ του στὸ Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν. Ὁ συγγραφέας δὲν εἶδε τὸ θέμα τοῦ μονάχα ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τοῦ ἱστορικοῦ τῆς τέχνης, ἀλλὰ ἐξέτασε τὰ προβλήματα πού παρουσιάζει ἡ μελέτη τοῦ κώδικα καὶ κάτω ἀπὸ τὸ βλέμμα τῆς ἱστορίας—ἄλλωστε τὸ θέμα τοῦ τὸ ὑπέδειξε ὁ καθηγητὴς τῆς Ἱστορίας κ. Μ. Γ. Μανούσακας, ἐνῶ σ' ὅ,τι ἀφοροῦσε τὴν τεχνολογικὴ ἀνάλυση τοῦ κώδικα ἐπὶ τῆς ἦταν ὁ καθηγητὴς κ. Ν. Δρανδάκης.

Ἐδῶ ἐμεῖς βέβαια ἀσχολούμαστε κυρίως μὲ τὴν κωδικολογικὴ πλευρὰ τοῦ βιβλίου, ἄλλοι ἱστορικοὶ τῆς τέχνης ἔχουν κρίνει τὴν ἐργασία αὐτὴν τοῦ κ. Παλιούρας ἀπὸ τὴ δικὴ τους σκοπιὰ. Καὶ πρῶτα θὰ ἤθελα νὰ ἐπισημάνω τὰ παρουσιαζόμενα γιὰ πρώτη φορὰ ἐδῶ βιογραφικὰ τοῦ Κλόντζα καὶ τῆς οἰκογένειάς του, πού ἀποκτοῦν ἓνα εἰδικὸ βάρος, ἀφοῦ προέρχονται ἀπὸ χρησιμοποίησιν πρωτογενεῶν ὑλικῶν: τὰ νοταριακὰ δηλ. ἐγγράφα τοῦ Χάνδακα, πού φυλάσσονται σήμερα, ὅπως εἶναι γνωστὸ, στὰ Κρατικὰ Βενετικὰ Ἀρχεῖα. Ἀπ' ἐδῶ πληροφοροῦμαστε γιὰ τὴ λειτουργία κωδικολογικῶν ἐργαστηρίων (καὶ ἐργαστηρίων ζωγραφικῆς ὅπωςδὴποτε) μὲς τὴν ἴδια τὴν πόλιν τοῦ Χάνδακα καὶ ὄχι μονάχα σὲ διάφορες μονές, ὅπως συνέβαινε στὸ χῶρον τῆς «καθ' ἡμᾶς Ἀνατολῆς», ἀλλὰ καὶ στὴ Δύση. Καὶ φυσικὰ αὐτὸ σημαίνει ὅτι τὴς περισσότερες φορὲς ὁ κωδικογράφος (καὶ ὁ ζωγράφος βέβαια) δὲν εἶναι μοναχός, ὅπως ἔχουμε συνηθίσει, ἀλλὰ λαϊκὸς καὶ οἰκογενειάρχης. Στὴν Κρήτη ὅλοι αὐτοὶ οἱ κωδικογράφοι καὶ ζωγράφοι ἀκολουθοῦν τὴ βυζαντινὴ παράδοση, ἀλλὰ ζώντας μὲς τὸ βενετοκρατούμενον χῶρον εἶναι μοιραῖο νὰ ἐπηρεάζονται πολλὰς φορὲς ἀπὸ τὴ δυτικὴ τεχνολογία.

Ἐπισημαίνω ἐπίσης τὴν ξεχωριστὴ σημασίαν πού ἔχει ἡ δημοσίευστος τῶν πολιτικῶν ἐγγράφων πού ἀναφέρονται στὰ βιογραφικὰ τοῦ Κλόντζα καὶ τῆς οἰκογένειάς του· τὰ ἐγγράφα αὐτὰ γραμμένα σὲ πολὺ δυσκνήγνωστὴ βενετικὴ διάλεκτος καὶ στὴ γλώσσα τῆς ἀρχαίας Κρητικῆς Ἀναγέννησης δείχνουν ἓνα μέρος τοῦ μόχθου πού κατέβαλε ὁ συγγραφέας, ἀφοῦ ζήρουμε τὰ παλαιογραφικὰ προβλήματα πού ἀντιμετωπίζει ὁ ἐρευνητὴς στὴν ἐκδοτὴ τέτοιων ἐγγράφων. Ἀπὸ τὰ ἐγγράφα αὐτὰ ξεχωρίζω ὀρισμένες πολὺ σημαντικὲς, κατὰ τὴν ἀποψὴ μου, πληροφορίες τὸ ἰδιόκτητο ἐργαστήρι ζωγραφικῆς πού εἶχε ὁ Κλόντζας στὴν πλατεία τοῦ Ἁγίου Μάρκου στὸν Χάνδακα· τὸ γεγονός ὅτι εἶχε τρεῖς γιούς, τὸν Νικολό, τὸν Μαρία καὶ τὸν Λουκά πού ἦταν καὶ οἱ τρεῖς ζωγράφοι· τὸ διορισμὸ τοῦ Κλόντζα ἐκ μέρους τῶν βενετικῶν ἀρχῶν σὰν ἐκτιμητὴ τοῦ

campo italiano. Quanto al primo nome messo avanti dal Dottore; *Μπρότολους*, esso ci pare debba essere corretto (come faceva Manoussacas) in *Μπάρτολους*: è questa infatti la forma comune, quasi un *cliché*, in cui esso ricorre nella commedia italiana, sempre in bocca al Pedante e sempre accompagnato a *Baldi*, e in quanto tale, in quanto cioè formula fissa, difficilmente poteva ricevere l'influsso della variante veneziana del nome comune in Bortoli.

In II, 137: *Calces sunare ἄς δέχωμαι dum ludo cum somaro...*, non accetteremmo, come fa l'editrice, l'interpretazione proposta da Spadaro che identificava il *συναρε* del ms. con la forma veneziana *sunare*. Essa intanto si presenta di solito tronca: *sunar*, non *sunare* (vedi Boerio, *Dizionario del dialetto veneziano*, s.v.) e poi ha il significato attivo piuttosto di *ammassare, raccogliere, raccattare* (si dice infatti di fiori, frutti, foglie ecc.) che mal si addice, crediamo al nostro caso dove occorre piuttosto il senso di *ricevere, aspettarsi, attendersi*: ma esso è già dato dal verbo preciso adoperato nel testo: *ἄς δέχωμαι*. Proporreremmo piuttosto di leggere: *Calces somari ἄς δέχωμαι*, dum ludo cum somaro, ristabilendo anche così una certa simmetria e rispondenza tra le due parti dell'espressione proverbiale¹.

In III, 111, scioglieremmo lo *εσε* del ms. non in *Esse* (secondo la lettura del Nourney), ma in 'Εσέ, cioè Εἰσέ, che è forma usatissima nei testi cretesi per Εἰς (vedi Xanthudidis, *Lessico dell' Erotokritos*, p. 546): Εἰσέ *Carlo ob venustatis gratiam oso rasonarlo* (cioè: *paragonarlo, rassomigliarlo*). Vedi d'altra parte la traduzione che, secondo il suo costume, il *Δάσκαλος* dà subito dopo della sua frase latina: «...Τὸ πῶς σέ σουσουμάζω ἴνοῦς βασιλιού στὴ γράτσια εἶπα...».

In II, 157: *Se mi advento contra lu, χειρότερα ἰντσάμπάρω*, e III, 235: *Est mihi necessarium tacere antirrhesis...*, infine, le soluzioni proposte ci lasciano qualche perplessità, ma d'altra parte dobbiamo ammettere che allo stato attuale del testo niente di meglio è possibile escogitare. (Vediamo, ora, che per il secondo caso, E. Trapp propone (*JOB*, 27, 1978, 391) la lettura: *tacere ἀντιρρήσεις* al posto di *tacere anterhesis*, ma non si accorge, forse, che così facendo va perduta la rima con il verso che segue: «...Μέσα στὸ νετσεσάριο δώσης ἐσύ. καὶ πέσης!»).

VINCENZO PECORARO

1. Per l'origine di questa espressione del Pedante si veda oltre all'esempio di *παροιμία* citato in nota dall'editrice (da N. Politis, *Παροιμίες* III, p. 351) anche la seguente, più vicina, ci pare, strutturalmente, al travestimento latino operato dal *Δάσκαλος* (sempre in Politis, *cit.*, p. 345, no. 56): "Ογιος παίζει με τὸ γάδαρο, πρέπει νὰ δέχεται καὶ τοῖς σουνιαῖς του, (e si confronti anche il no 9 della *Raccolta Wagner*, [ivi, vol. II, p. 46]: "Οποῦ παίζει με τὸν γάδαρον κάμνει χρεία νὰ δέχεται καὶ τὶς κλωτσιές.

funzione cioè dello spettacolo in sè stesso da rappresentare, senza un'eccessiva preoccupazione di completezza e di sviluppo armonico e coerente dell'intreccio inteso in senso tradizionale. Si vedano, così a riprova di ciò, anche i motivi ripresi solo meccanicamente dalla *Prigione d'Amore* di Sforza Oddi, slegati cioè dal contesto ben preciso in cui essi si trovano nella commedia italiana: così ad es. quello del giovane innamorato che viene fatto incarcerare dal Duca (nel testo dell'Oddi si tratta del Duca di Ferrara), o l'altro dell'amico che corre a prenderne il posto in prigione, e sembrerebbe, per un momento, quasi come nell'Oddi, per una patetica gara di solidarietà: si vedano le espressioni del Δάσκαλος in III, 3, vv. 145-160). Motivi che, come già dicevamo altra volta, nel testo dell'Oddi hanno una più ampia e coerente giustificazione, mentre nella commedia cretese vengono assunti a significare una trama più scheletrica e semplificata, o addirittura si direbbe approssimativa, ma consapevolmente e programmaticamente, forse, approssimativa.

Per quanto riguarda il testo restituito, come dicevamo, nel complesso molto felicemente abbiamo da fare solo le seguenti osservazioni:

In I, 128, bisognerebbe, crediamo aggiungere, dopo κατέχεις, come d'altronde già faceva il Sathas (*Κρητικὸν Θέατρον*, p. 112), dei puntini di sospensione: la frase infatti ci sembra, nell'attuale testo greco, lasciata a metà. Essa doveva completarsi, probabilmente, nella sua ipotetica forma originaria con qualcosa di analogo a quanto troviamo nel testo italiano corrispondente, dove Spazza, alla frase del Capitano: «...In fatti tu se' il Re de' ghiotti così come io de' bravi...» ribatteva: «...E' vero, ma donde nasce che voi avete imparato molti bei tratti e colpi e stratagemme nell'arte mia, e tanto che ormai ne sapete più di me, ed io nella vostra ogni di ne so manco... ecc.»: questa seconda parte della risposta, in cui il servo contrappone se stesso al Capitano deve essere caduta nella copia attuale del testo greco lasciando così, ci pare, la frase troncata a metà.

In I, 292 leggeremmo: Μπόρτολους ἐλησμόνησα Τζενόνους δὲν θυμοῦμαι sciogliendo cioè lo τζανόνους del ms. in Τζενόνους, cioè *Zenoni*, con riferimento al saggio della filosofia stoica che ha, nella letteratura italiana una ricca fortuna di citazioni, dal Petrarca, al Boccaccio¹ giù giù fino ai più tardi testi della letteratura di consumo e popolareggiante del Cinque e Seicento dove il nome dell'antico filosofo veniva richiamato per sostenere le più varie strampalerie².

La soluzione proposta dall'editrice (τζ' Ἀτσόνους), per quanto ingegnosa ci sembra un pò troppo ricercata e poco verosimile, anche per l'assoluta mancanza, ci pare, di un qualsiasi altro analogo esempio in

1. Rispettivamente nel *Trionfo della Fama*, III, 116 e nell' *Amorosa Visione*, IV, 53, in luoghi che si possono far risalire a Cicerone, *Tusculanae Disp.* II, 25, 60-61.

2. Si vedano degli esempi in testi riportati da E. Petraccone, *La Commedia dell'Arte. Storia, tecnica, scenari*, Napoli 1927, p. 129 e P. Camporesi, *La Maschera di Bertoldo*. G. C. Croce e la letteratura carnevalesca, Torino, Einaudi, 1976, pp. 252 e 254.

noscitori del Teatro cretese, e cioè da St. Alexiu e da M. Manoussacas, in due celebri interventi che rimangono a giusta ragione famosi come esempi di rigorosa analisi del testo e di esemplare metodo critico. Qualche aporia rimane ancora tuttavia, crediamo, anche dopo le felici soluzioni proposte da questi studiosi, per una piena e totale risoluzione della trama, per una ricostruzione cioè pienamente soddisfacente e completa della vicenda quale in origine doveva essere offerta dalla nostra problematica commedia. Poichè il punto grave ci pare proprio questo: per quanti sforzi facciamo restano pur sempre, anche dopo le integrazioni e i «riempimenti» proposti alle varie lacune, così acutamente individuate, restano, dicevamo, ancora degli inevitabili punti oscuri della vicenda, degli aspetti non sufficientemente giustificati o non coerentemente portati a compimento dopo che solo parzialmente sono stati abbozzati sulla scena. Non si giustifica così, ad es., anche nell'ambito della «ricostruzione» proposta da Alexiu e da Manoussacas la improvvisa scomparsa dalla scena, a un certo punto, di una figura non irrilevante come quella del vecchio «Dottore» innamorato di Fedra, senza che nessun *determinante* motivo «esterno» diciamo, sia sopravvenuto a farlo desistere dalla sua parte. Di solito tale motivo è dato nelle altre commedie cretesi (e nel teatro italiano) dalla «agnizione» finale, in cui il vecchio «Amoroso» viene a rivelarsi puntualmente o come il padre, fino allora sconosciuto della giovane stessa di cui si è invaghito—è il caso, ad es. del vecchio Armenis nel *Katzürbos*—o come il padre del giovane Amoroso della commedia—come avviene ad es. con il Dottor Luras nel *Fortunatos*. Qui non vediamo sfruttata nè l'una nè l'altra delle due possibilità, segno ci pare abbastanza evidente che in questo caso la figura del Vecchio veniva introdotta meccanicamente, senza nessuna preoccupazione della trama, della vicenda generale della *pièce*, tanto per creare la rituale difficoltà al giovane innamorato nella parte iniziale della commedia e quindi lasciata quasi tacitamente cadere quando non era più funzionale all'economia dell'intreccio.

Neanche poi lo stesso nodo centrale dell'intreccio, e cioè il motivo della sostituzione di persona dei due giovani protagonisti agli occhi di Fedra, appare sufficientemente chiarito nel corso dello svolgimento dell'azione (il monologo di Panfilo, ad es. in I, 8, vv. 299-316, che dovrebbe, e doveva forse, in origine, chiarirci il retroscena e l'antefatto della situazione, è infatti solamente allusivo e accoglie sostanzialmente solo motivi tradizionali e convenzionali del lirismo petrarchesco: l'opposizione giorno-notte, sogno realtà, che non hanno necessariamente riferimento a quella che dovrebbe essere la effettiva meccanica dell'azione che si svolge sulla scena): bisogna pur sempre, allo stato attuale del testo aspettare la fine della commedia e le ultime battute dei personaggi per capire quello che effettivamente deve essere avvenuto sulla scena.

La verità è, ci pare, che al fondo, forse tutta la commedia era già in origine, e cioè anche nella sua ipotetica, più ampia redazione originaria, costruita in questo modo particolare: con una serie cioè di motivi, di figure e di scene riunite e accostate tra loro, piuttosto liberamente, in

στ. 527: Κρ. ύπ. Σημ. *τινε* V: *την* ΑΙ.

στ. 533: Γρ. *ἄνοιξε* κατὰ τὸ V. Βλ. καὶ παρτήρησή μου στὸ Γ 60.

στ. 563: Κρ. ύπ. Σημ. *ετουτί* V: *τουτ'* ΑΙ.

Τὸ τέταρτο μέρος τοῦ βιβλίου (σσ. 153-188) κατέχουν οἱ Σημειώσεις στὸ κείμενο τῆς νέας ἔκδοσης, ἐνῶ τὸ πέμπτο, καὶ οὐσιαστικὰ τελευταῖο, μέρος τοῦ βιβλίου τὸ κατέχει τὸ Λεξιλόγιο, τὸ ὁποῖο θὰ ἦταν, ὅπως ἴσως, πολὺ χρησιμότερο, ἂν ἦταν συνταγμένο κατὰ τὸ πρότυπο τοῦ Λεξιλογίου τῆς *Πανώριας*¹. Τὸ βιβλίο τὸ κλείνουν δύο πίνακες φφ. ἀπὸ τὸ Νανιανὸ κώδικα τῆς Μαρκιανῆς Βιβλιοθήκης.

Τὸ βιβλίο τῆς κ. Μ., ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὶς ἐπιμέρους ἀντιρρήσεις ποὺ διατύπωσε στὶς προηγούμενες σελίδες (κυρίως γιὰ τὴν Εἰσαγωγή) καὶ ἀπὸ τὶς παραλείψεις ἢ ἀσυνέπειες ποὺ ἐπισήμανα (κυρίως στὸν καταρτισμὸ τοῦ κριτικοῦ ὑπομνήματος), ἀποτελεῖ ἓνα εὐπρόσδεκτο ἀπόκτημα ποὺ ἔρχεται νὰ συμπληρώσει ἓνα μέρος στὸ μεγάλο κενὸ τῶν κριτικῶν ἐκδόσεων κειμένων τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας.

ΠΑΝΟΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ

Στάθης, κρητικὴ κωμωδία. Κριτικὴ ἔκδοση μὲ εἰσαγωγή, σημειώσεις καὶ λεξιλόγιο *Lidia Martini*, Θεσσαλονίκη 1976. 8ο, σσ. 205, πίν. 2 (Βυζαντινὴ καὶ Νεοελληνικὴ Βιβλιοθήκη, 3).

Testo problematico e «difficile» quant'altri mai nel Teatro Cretese, lo *Stathis* ci è adesso finalmente accessibile in un'edizione critica estremamente meditata e irreprensibile. Un'edizione critica che finalmente ci dà una sistemazione complessiva pienamente accettabile di un testo che finora è stato oggetto, appunto per la sua estremamente precaria e incerta situazione documentaria, di correzioni e proposte parziali di ogni genere, non sempre felici e convincenti e soprattutto non sempre improntate a una seria e rigorosa analisi del testo.

Certo, nel nostro caso, la sola edizione critica, per quanto riuscita e persuasiva, non può bastare, in sè e per sè a risolvere del tutto i troppi e gravi problemi che quest'opera ci presenta dal punto di vista ad es. della esatta fisionomia del contenuto, diciamo, per la parzialità appunto e la frammentarietà dell' unica testimonianza manoscritta che ce ne è rimasta, ma essa almeno ci fornisce, di quello che ci è pervenuto, una sistemazione finalmente sicura e rigorosa e quindi un'utile base di partenza e di discussione per ulteriori chiarimenti.

Il problema più grave che quest'opera presenta, il *punctum dolens* appunto di tutta la questione ha avuto la fortuna, come è noto, di essere stato posto e risolto, per quanto era possibile, da due dei più acuti co-

1. Βλ. Γεωργίου Χορτάτση, *Πανώρια*, ἔ.π., σσ. 211-212.

- στ. 10: Κρ. ύπ. Σημ. *post versum* 10, ΜΠΡΑΒΟΣ *add.* Sa.
στ. 21: Κρ. ύπ. Διόρθ. *λευτέρος* Al.
στ. 48: Γρ. *κι ήριξεν* κατά τὸ V.
στ. 55: Τὸ V ἔχει *φρικτή* *κι ἔχι φρίκθι* ὅπως διάβασε ἡ συγγρ.
στ. 60: Ἐντὶ *βγάλουσιν γρ. βγάλουσι* *καὶ ἀπάλειψε* τὴ σημείωση ἀπὸ τὸ ὑπόμνημα.
Χασμωδία πάνω στὴν τομὴ ἀπαντᾷ πάρα πολὺ συχνὰ ἔχι μόνο στὸ *Στάθη*, ἀλλὰ καὶ στὰ ἄλλα ἔργα τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας, στὴν περίπτωση ὅμως αὐτῆ, ὅπως καὶ στὴν περίπτωση ποὺ ἀνάμεσα στὶς δύο συλλαβὲς ποὺ παθαίνουν χασμωδία παρεμβάλλεται σημεῖο στίξης, δὲ θεωρεῖται μετρικὸ ἐλάττωμα¹.
- στ. 80: Γρ. *συναφοριάς*. Βλ. καὶ παρατήρησή μου στὸν A 176.
στ. 96: Ἐντὶ ἄλλον *τόσο γρ. ἄλλο τόσο*.
στ. 103: Γρ. *nunciium* κατά τὸ V. Βλ. καὶ παρατήρησή μου στὸ B 108.
στ. 120: Ἡ κ. Μ. γράφει *fili* χωρὶς νὰ σημειώσει στὸ ὑπόμν. ὅτι τὸ V ἔχει *fili*.
στ. 123: Κρ. ύπ. Σημ. *moderna e tersa: modéerna etéressa V*.
στ. 139: *Vanne*: Τὸ V γράφει *vene* καὶ ἔχι *vane* ὅπως δηλώνεται στὸ ὑπόμν.
στ. 146: *roda*: Ὁ Sa διάβασε *roda* καὶ ἔχι *roda* ὅπως δηλώνεται στὸ ὑπόμν.
στ. 173: Κρ. ύπ. Διόρθ. *μόνον* Pe: *μονο* V.
στ. 176: Κρ. ύπ. Διόρθ. [...] *giuoco* Sa.
στ. 182: Ἐντὶ *πῶς γρ. πῶς*.
στ. 202: Κρ. ύπ. Διόρθ. *γιὰ* Al: *διά* V.
στ. 205: Γρ. *ξερβὸ* κατά τὸ V. Βλ. καὶ παρατήρησή μου στὸ Γ 60.
στ. 212: Κρ. ύπ. Διόρθ. *μονοπλάτι* *Bou cum* V: *μόνο πλάτη* Sa.
στ. 213: Κρ. ύπ. Διόρθ. *μισὸν* Al: *μῖσο* V.
στ. 222: Κρ. ύπ. Σημ. *μέ* Sa: *μα* V.
στ. 226: Κρ. ύπ. Σημ. *τους* V: *τσι* Al.
στ. 236: Ἐντὶ *στὸ γρ. σέ* κατά τὸ V.
στ. 265: Ἐντὶ *ὀγιά γρ. γιά* κατά τὸ V.
στ. 310: Ἐντὶ *ἀγάπη γρ. γιαγάπη* κατά τὸ V.
στ. 371: Κρ. ύπ. Διόρθ. *θέλουσιν* Po: *θελουσι* V.
στ. 376: Κρ. ύπ. Διόρθ. *δίκιαν* Po: *δίκία* V.
στ. 377: Κρ. ύπ. Σημ. *χρονὶ* V: *χρονια* Al.
στ. 378: Κρ. ύπ. Σημ. *στους* V: *τσι* Al.
στ. 392: Κρ. ύπ. Σημ. *νμεσταν* V: *εἴμεστα* Al.
στ. 405: Κρ. ύπ. Σημ. *λίπο* V: *λοιπὸν* Po.
στ. 407: Γρ. *σήμερο* κατά τὸ V.
στ. 410: Κρ. ύπ. Διόρθ. *χωσμένοι* στὸ Po: *χοσμενίστο* V [...].
στ. 412: Γρ. *ἀτου* κατά τὸ V.
στ. 439: Κρ. ύπ. Σημ. *credo: κρέδο* V.
στ. 442: Κρ. ύπ. Διόρθ. *στή* Sa: *στιν* V.
στ. 473: Γρ. *χαρὰ* κατά τὸ V. Βλ. καὶ παρατήρησή μου στὸ Γ 60.

1. Γιά παράδειγμα, ἐκτὸς ἀπὸ *Στάθη* Πρὸλ. 4, 10, A 41, 50, 69, 125, 126, 156, 165 κ.ά., βλ. καὶ *Πανῶρια* A 16, 22, 42, 47, 76, 84, 100, 135, 153, 169 κ.ά., *Κατζοῦρμπο* A 30, 72, 94, 96, 101, 116, 166, 168, 238, 239, 250, 267, 283 κ.ά., *Ἐρωφίλη* Πρὸλ. 9, 26, 49, 50, 57, 60, 94, 118, A 78, 129, 168 κ.ά., *Ἐρωτόκριτο* A 11, 12, 14, 36, 39, 95, 112, 140, 152, 153, 169, 173 κ.ά.

- στ. 266: Κρ. ύπ. Διόρθ. *μὴν* Ρο: *μὶ* V.
 στ. 285: Κρ. ύπ. Διόρθ. *τὴ* Ρο: *τὴν* V.

INTERMEDIΟ ΤΗΣ ΜΟΡΕΣΚΑΣ

Σκηνική ὁδηγία μετὰ τὸ στ. 26: Ἐντυπωσιακὴ εἶναι ἡ ἔμμομη τῆς συγγρ. στὴ γραφὴ *τρεις*, παρόλο ὅτι ἐπισήμανε τὸ λάθος ποὺ ὑπάρχει ἐδῶ (βλ. σ. 163 σημείωσή της στὸ στίχο). Ἐπὶ τὴν ἀντιπαρβολὴ στὸ V διαπίστωσα πῶς οὔτε ἡ ἀνάγνωσις τινὲς τοῦ Sa στέκει, ἀλλὰ οὔτε καὶ ἡ ἀνάγνωσις *τρεις* τῆς κ. Μ. Κι αὐτὸ γιὰ τοὺς ἐξῆς λόγους: α) Στὸ V δὲν ὑπάρχει γραμματικὸ σύμπλεγμα *-νε-* ποὺ νὰ δικαιολογεῖ τὴν ἀνάγνωσις τοῦ Sa, ἀλλὰ οὔτε καὶ *-ρ-* ἢ *-r-* ποὺ νὰ δικαιολογεῖ τὴν ἀνάγνωσις τῆς κ. Μ. Ὅ,τι ἐγὼ διάβασα στὸ V εἶναι *τῆς* ποὺ ἐνδέχεται ν' ἀποτελεῖ συντεταγμένη γραφὴ τοῦ *τέσσερεις*. Κι ἂν ἀκόμη δὲ συμβαίνει αὐτό, ἡ ἀναφορὰ (στ. 23) καὶ ἡ παρουσία (στ. 41-42) τοῦ τέταρτου χριστιανοῦ ἐπιβάλλει τὴ διόρθωσις τοῦ *τρεις* σὲ *τέσσερεις*.

ΠΡΑΞΗ ΔΕΥΤΕΡΗ

- στ. 16: Ἐντὶ *τονὲ* γρ. *τόνε*.
 στ. 21: Κρ. ύπ. Διόρθ. *φύγουσι* Ρο: *φίγουσι* V.
 στ. 33: Γρ. *πάγει* γιὰ θεραπεία τῆς χασμωδίας. Γιὰ τὸν ἴδιο λόγος γρ. Γ 130 *ἐράγισε*, Γ 300 *βλογηθῆ*. Πρβ. στὸ Γ 555 τὴ γραφὴ τοῦ V *αντροσηνα*, τὴν ὁποία ἡ κ. Μ. διόρθωσε σιωπηρὰ σὲ *ἀντρογυνα* γιὰ νὰ θεραπεύσει τὴ χασμωδία.
 στ. 96: Κρ. ύπ. Διόρθ. *τ'* ἀφορεθῆ Χα: *τὰ* φωρεθῆ Sa.
 στ. 108: Ἐκ. Μ. διορθώνει τὴ γραφὴ τοῦ V *toties* σὲ *toties*. Ὅμως ἡ γραφὴ τοῦ V εἶναι σωστὴ (παλιὰ ὀρθογραφία-ταιτακισμός) καὶ σημαίνει ὅ,τι καὶ ἡ λ. *toties*.
 στ. 110: Κρ. ύπ. Σημ. *nelle: nella* V.
 στ. 126: Κρ. ύπ. Διόρθ. *σάν* Pont: *με* V [...]. Ἐκὸμη σημ. *βουτζου* V: *βυτζου* Sa.
 στ. 137: Κρ. ύπ. Σημ. *calces: καλιτζες* V.
 στ. 158: Ἐντὶ *ἀπ' ὄχω* γρ. *ἀπὸχω*, ὅπως στὸ Β 167. Ἐφοῦ ἡ κ. Μ. γράφει αὐτὸν (καὶ σημειώνει στὸ ὑπόμν. *αὐτόν: αὐτό* V), γιὰ τὸν ἴδιο λόγος ἔπρεπε νὰ γράψῃ τὴν αἰτία. ἐν. ἄρσ. με *-ν* καὶ στοὺς Β 298, Γ 12 καὶ Γ 318.
 στ. 251: Κρ. ύπ. Διόρθ. [...]: *ἦν* Sa.
 στ. 301: Κρ. ύπ. Σημ. *αὐτίνι* V: *αὐτήνε* Sa.
 στ. 313: Κρ. ύπ. Σημ. *ποιάν: πία* V.
 στ. 317: Ἐντὶ *κέρδο* γρ. *κέρδος* κατὰ τὸν Ρο.
 στ. 322: Κρ. ύπ. Σημ. *χαράν* Ρο: *χαρά* V.
 στ. 325: Κρ. ύπ. Σημ. *ιρχεντο* V: *ἦρχετο* Ρο.

INTERMEDIΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

- στ. 14: Ἐκ. Μ. γράφει *μέ*, ἐνῶ τὸ V ἔχει *κε* (=καί). Γράφει καὶ κατὰ τὸ V.
 στ. 43: Ἐκ. Μ. σημειώνει στὸ ὑπόμνημα *ἐπά ῥθα* Κρ *cum* V: *ἐπά ῥθε* Sa. Στὰ μελετήματα ὁμοίως τοῦ Κρ ποὺ ἀναγράφονται στὸν consp. sigl. δὲν ὑπάρχει τέτοια διόρθωσις.
 στ. 114: Κρ. ύπ. Σημ. *τῆ: τίν* V, ὅπως ἀκριβῶς στὸ Ἴντ. Β 110.
 στ. 122: Ἐντὶ *θεόν* γρ. *θεό*, ἡ ἐναλλακτικὰ ἀντὶ τὸ γρ. *τόν* (λογιότερος τύπος).

ΠΡΑΞΗ ΤΡΙΤΗ

- στ. 1: Ἐντὶ *τῆνε* γρ. *τῶνε*. Πρβ. καὶ Γ 36, Γ 42.

κι όμως διστάζει να προχωρήσει σε διόρθωσή του, με τή δικαιολογία ότι στον *Κατζούρμπο* άπαντούν πολλές περιπτώσεις υπέρμετρων στίχων. "Όμως, προτού προσφύγουμε στον *Κατζούρμπο*, θα έπρεπε, πιστεύω, να δοῦμε τί συμβαίνει στο *Στάθη*, στον όποιο, αν δέν άπατώμαι, θα είχαμε τότε τή μοναδική περίπτωση υπέρμετρου στίχου. Γι αυτό τὸ *γρικῶ σου το* τοῦ V καλὸ θά ἦταν νά διορθωθεῖ σέ *σοῦ γρικῶ*. Πρβ. A 226 καὶ B 173.

στ. 163: Κρ. ὑπ. Τυπογρ. λάθος: ἀντὶ "Εδε ἴντα *Paktas* ἦν V γρ. *Ηντας ἦν V*.

στ. 175. Γιὰ θεραπεία τῆς χασμωδίας γρ. ἔγνοιαν καὶ σημ. σχετικὰ στοῦ ὑπόμνημα ¹. Γιὰ τὸν ἴδιο λόγο γρ. A 208 *γραμμένον*, A 245 *δνειρον* (κατὰ τὸν A1), A 257 *άσερνικόν* (καὶ πρόσθ. στοῦ ὑπόμν. *άσερνικόν* A1), A 263 *άξώσουν*, A 297 *έλειπεν* ², A 298 *ροῦν*, A 303 *λιμῶναν*, Ἰντερ. Μορ. 18 *ετούτην*, B 14 *έκεινον*, B 33 *τόσον*, B 43 *λόγον*, B 49 *καδέκλαν*, B 65 *δίκιον*, B 114 *κόσμον*, B 161 *όσον*, B 194 *ἔδωσεν*, B 302 *ετούτην*, B 320 *ώραν ώραν* (καὶ πρόσθ. στοῦ ὑπόμν. *ώραν* (alt.) Po), Ἰντερ. B 17 *ἤρθεν*, Ἰντερ. B 22 *μεγάλον*, *έντροπήν*, Γ 30 *ἤσυρνεν* (καὶ πρόσθ. στοῦ ὑπόμν. *ἤσερνεν* A1), Γ 67 *άμάχην*, Γ 108 *ξάπλωσεν*, Γ 135 *μιάν*, Γ 143 *άπομονήν*, Γ 240 *μόδον*, Γ 274 *έβάτευεν*, Γ 305 *έσμιξεν*, Γ 323 *χώραν*, Γ 343 *πόθον*, Γ 355 *ἤρθεν*, Γ 386 *Κρήτην* (κατὰ τὸν A1), Γ 397 *ς τοῦτον* (κατὰ τὸν A1) ³, Γ 419 *νά ἔχεν*, Γ 425 *άφέντην*, Γ 494 *φίλον*, Γ 543 *λόγον*.

στ. 176: Ἡ συγγρ. γράφει *συναφορμά σου*, ἐνώ στοῦ στ. 7 τοῦ Προλόγου εἶχε γράψει *συναφορμάς μου*, δημιουργώντας ἔτσι δύο τύπους. "Όμως ἐδῶ ὁ τύπος εἶναι ἕνας: *συναφορμάς* καὶ δέν πρόκειται καὶ γιὰ δεύτερο κατὰ τὰ ἐπιρρήματα σέ -α. Ἐδῶ, ὅπως θά φανεῖ καὶ ἀπὸ τὰ παρακάτω παραδείγματα ἀπὸ τὸ V, ἔχουμε ἔκπτωση τοῦ τελικοῦ -ς ἐξαιτίας τῆς συμπροφορᾶς του με συνκλόουθο ἀρχικὸ σ-: A 20 *δουλευτήσου* (=δουλευτῆς σου), A 97 *ποσου* (=πῶς σου), A 160 *τζαδερφήσου* (=τς ἀδερφῆς σου), A 175 *της δουλιάσου* (=τῆς δουλειᾶς σου), A 176 *συναφορμάσου* (=συναφορμάς σου). Πρβ. Λεξιλόγιο *Πανώριας* λ. *συναφορμάς*.

στ. 191: ἼΙ ἐμπρόθετη θηλ. αἰτ. *στήν ἄλλη* εἶναι ἀκατανόητη σέ σχέση με τὸ ἀντικ. τοῦ τοῦ ρήμ. *πέ* καὶ τὴν κτητ. ἀντων. *ἐδική* ντου τοῦ στ. 192. "Αν ἡ ἔκφραση *στήν ἄλλη* σημάκνει «τὴν ἐπόμενη φορᾶ», τότε ἴσως θά ἦταν προτιμότερο νά γράψουμε με ἀπλή αἰτιατικὴ τὴν *ἄλλη*.

στ. 213: Νά φύγει τὸ ἐρωτηματικὸ.

στ. 239: Κρ. ὑπ. Διόρθ. τὸν ἀριθ. τοῦ στ. ἀπὸ 238 σέ 239.

στ. 245: Περιττὴ ἢ προσθήκη σου τοῦ Vo.

στ. 257: Κρ. ὑπ. Σημ. τὸ Sa: τα V.

στ. 263: Κρ. ὑπ. Σημ. *ξεδηγησι* V: *ξεδιάλωση* A1.

στ. 264: Κρ. ὑπ. Σημ. *εμε κεσενα* V: *εσέ κ' ἐμένα* A1.

1. Ἡ προσπάθεια πού ἐπιχειρῶ στὴ συνέχεια γιὰ νά θεραπεύσω καὶ τίς ὑπόλοιπες χασμωδίες πού ὑπάρχουν στοῦ κείμενο ἐνισχύεται α) ἀπὸ τὴν ἀρχὴ πού διέπει τοὺς συγγραφεῖς τῆς ἀκμῆς τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας ν' ἀποφεύγουν τὴ χασμωδία (βλ. ἐδῶ σ. 534 ὑποσημ. ἀρ. 1) καὶ β) ἀπὸ ἀνάλογη προσπάθεια τῆς κ. Μ., ἡ ὁποία θεράπευσε τίς χασμωδίες πού ὑπῆρχαν στοὺς A 32, 61, 66, 73, 75, 126, 127, 157, 188, 235, 248, 254, 270, 280, 302, 307, 328, Ἰντ. Μορ. 9, B 38, 59, 64, 130, 212, 214, 216, 268, 296, 313, 320, 322, Ἰντ. Β' 57, 75, 103, 110, 124, 129, Γ 11, 25, 40, 50, 60, 89, 106, 113, 153, 154, 173, 191, 205, 213, 266, 282, 290, 294, 325, 327, 333, 340, 352, 371, 376, 398, 461, 471, 473, 493, 518, 522, 533, 562, 565.

2. Ἐκτός ἀν δεχτοῦμε ὅτι λανθάνει ἡμίφωνὸ *jολπίδα*, ὁπότε δέν ὑπάρχει χασμωδία.

3. Ἐναλλακτικὰ θά μπορούσαμε νά γράψουμε εἰς τοῦτο αὐτὴ.

στή σ. 55, όπως αυτή προκύπτει από την παρουσία του φαινομένου στους A 5, 9, 15, 34, 45, 64, 73, 135, 189, 214, 257, 289, 'Ιντ. Μορ. 48, B 198, 240, 307, 'Ιντ. B 106, Γ 23, 24, 43, 51, 105, 106, 141, 191, 259, 280, 291, 294, 433, 443, 463, 497. "Αν δεχτούμε γενίκευση του φαινομένου για θεραπεία των χασμωδίων, τότε πρέπει να γράψουμε στους στ. A 165 *γιαδερφή*, B 164 *γιαφεντία* (επίσης και στους Γ 79 και Γ 95), B 177 *γιαμορφιά*, 'Ιντ. B 95 *γιάπιστη*, Γ 273 *γιαναγάλλιαση*, Γ 439 *γιαναθροφή*.

στ. 26: Κρ. ύπ. Σημ. *στήν* Th: *τήν* V.

στ. 31: 'Αντί *άνει* γρ. *άνει*. Βλ. Κριαρά Λεξικό, λ. *άνει*.

στ. 35: 'Όπωςδήποτε πρέπει να διατηρήσουμε τη γραφή του V *και έδосες το χειρί με ένδεχόμενη προσθήκη τής άντων. τσ'* πριν από το ρήμα για θεραπεία τής χασμωδίας. 'Η έκφραση *δίνω το χέρι* ούτε «περίπλοκη» είναι, ούτε «άπιθανη», όπως πιστεύει ή συγγρ. (σ. 156 και σημ. στο στίχο), τη στιγμή που ή έκφραση αυτή άπαντά με την ίδια ακριβώς μορφή και σημασία στο B 231-2, όπου ή 'Αλεξάντρα λέγει στη Λαμπρούσα:

*για τοῦτο πάγω τὸ λοιπό, κι ἡ ἴδια τὸ μεσημέρι
θέλω ῥθει με τὸ Χρῶσιππο νὰ δώσετε τὸ χέρι.*

στ. 38: Κρ. ύπ. ν' *άφορεθῆ* A1: *ναφορεθῆ* V [...]. "Όμως στην *Κρητική 'Ανθολογία* του Στ. 'Αλεξίου, ή οποία αντιστοιχεί στο siglum A1, δέν υπάρχει τέτοια διόρθωση. Για άποσαφήνιση του πράγματος συμπλήρωσε στον consp. sigl. δίπλα στην *Κρητική 'Ανθολογία και Παρατηρήσεις στο κρητικό θέατρο*, άπ' όπου προέρχεται ή διόρθωση στο στίχο. (Τό ίδιο συμβαίνει και στους A 48 και Γ 460).

στ. 44: Γρ. *μέναν* για θεραπεία τής χασμωδίας. Για ανάλογη περίπτωση βλ. *Στάθης* B 24 (στην *Ποιητική 'Ανθολογία* του Λίνου Πολίτη):

έσέναν είναι, Φαίδρα μου, κι ἄς πάψη ὁ λογισμός σου

Για τον ίδιο λόγο γρ. *έμέναν* (A 274 και Γ 477), *έσέναν* (A 329, B 24, Γ 251) και *σέναν* (B 247).

στ. 61: 'Αντί *χώρις* γρ. *χωρίς*, όπως ό Sa. 'Η συγγρ. παρατόνισε την πρόθεση προφανώς ενοχλημένη από τον τόνο τής 11ης (μετρικής) συλλαβής (3ης του ήμιστιχίου) στην πραγματικότητα όμως ή λέξη παθαίνει χασοτόνισμα. 'Επίσης γρ. έτσι στο 'Ιντερ. B 64.

στ. 71: Γρ. *πράματα, παντόθε* (όπως στο A 78), *ότι χωρίς έκθλίψεις και διάβαζε το στίχο με συνιζήσεις. Για την επιδίωξη τής συνιζησης από τους ποιητές τής άκμής τής κρητικής λογοτεχνίας βλ. Στυλ. 'Αλεξίου, Κριτικά στον Κορνάρο, ό.π., σ. 399, ύποσημ. 4. 'Ενδεικτικά αναφέρω ότι στους 332 στίχους τής πρώτης πράξης του Στάθη μέτρησα 216 συνιζήσεις.*

στ. 77: 'Αντί *τούτο* ίσως πρέπει να γράψουμε *έτούτο* για ν' άποφύγουμε τη χασμωδία στο στίχο.

στ. 82: Κρ. ύπ. Σημ. *παμε* V: *'ς πᾶμε*. Sa

στ. 104: "Αστοχη ή διόρθωση *σά με* τής κ. M. ¹ 'Η γραφή του V *σεμε* (σ' έμέ) είναι σωστή. 'Ο Πετρούτσος λέγει στο Μπράβο ότι τον λυπάται για την πολεμική του άπραγία κι ότι πιστεύει πως κι ό Μπράβος του άνταποδίδει τό ίδιο αίσθημα για τά βάσανα τής κοιλιάς του.

στ. 147: Κρ. ύπ. Σημ. *γρεβις* V: *γυρεύεις* Sa.

στ. 155: 'Η κ. M. διαπιστώνει ότι ό στ. είναι υπέρμετρος (βλ. σ. 159 σημ. στο στ.),

1. Στην πραγματικότητα ή διόρθωση άνήκει στον Ρε.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ τὸν ὁποῖον κάνει ὁ ΕΡΩΤΑΣ

στ. 6: Κρ. ὑπ. *δοξεβον* V: *δοξεύουν* Sa· ἀλλὰ ὁ Sa γράφει *δοξεύου*.

στ. 15: *μιδε υ σαητες μου ποτε κανι δε θανατόνου* V: *μηδένα (ν)...* Χα. Ἡ διόρθωση τοῦ Χα εἶναι πολὺ πιθανή, γιὰ τὸ στίχος ἀπαντᾷ μ' αὐτὴ τὴ μορφή καὶ στὰ τρία χφφ τῆς Πανώριας (E 33 καὶ σημ. στὸ ὑπόμν.), ἀπὸ τὴν ὁποία πιστεύεται ὅτι εἶναι παρμένος ὁ Πρόλογος τοῦ Στάθη· ἄλλωστε ὁ ἀντωνυμικός τύπος *κανεὶ* δὲ μαρτυρεῖται σὲ κανένα ἀπὸ τὰ ἔργα τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας, μαρτυρεῖται ὅμως, ὅπως δηλώνει ἡ συγγρ., στὴν ἐπτανησιακὴ *Εὐρένα*· δὲν ἀποκλείεται λοιπὸν νὰ ὀφείλεται σὲ ἐπέμβαση τοῦ ζακυνθινοῦ ἀντιγραφέα τοῦ χφ, Τζανέτου Ἀβούρη.

στ. 33: Ἐδικοιολόγητη ἢ λείανση τοῦ ἀρχαϊκοῦ τύπου *πιτωχούς* τοῦ χφ στὸ δημοτικότερο φτωχούς, ἀφοῦ ἀλλοῦ διατηροῦνται οἱ ἀρχαϊκοὶ τύποι (π.χ. A 6 *νύκτας*, A 87 *παλαιοί*, A 304 *νύκτα* κ.ἄ.).

στ. 34: Ἡ τροπὴ τοῦ κοινοῦ τύπου τῆς ἀόριστης ἀντων. *κανεῖς, καμιὰ* (καὶ στοὺς σύνθετους σχηματισμούς της) στὸν ἰδιωματικὸ *κιανεῖς, κιαμιὰ* εἶναι ἀδικοιολόγητη, τὴ στιγμή πού ὁ πρῶτος ἀπαντᾷ πάντοτε στὸ χφ (ἐκτός ἀπὸ μία μοναδικὴ φορὰ στὸ B 106). Πρβ. E. Κριαρᾶ, ὁ ὁποῖος διατηρεῖ τοὺς διπλοὺς τύπους στὴν ἔκδοση τῆς Πανώριας¹. Βλ. καὶ Λεξιλόγιο Πανώριας, ὁ.π., λ. *κανεῖς, κιανεῖς*.

στ. 35: Ἄντι γιὰ ταῦτος γρ. *γιαταῦτος*, ὅπως στὸ Λεξιλόγιο. (Τὸ ἴδιο καὶ στὸν A 53).

ΠΡΑΞΗ ΠΡΩΤΗ

στ. 16: Παρὰ τίς ἀντιρρήσεις τῆς συγγρ. ἴσως πρέπει νὰ δεχτοῦμε τὴ γραφὴ τοῦ V τὸν ἥλιο τοῦ προσώπου μου. Ἐνισχυτικὴ πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴ εἶναι ἡ ἀνάλογη ἔκφραση τὸ φῶς τῶν ὀμματιῶν μου.

στ. 21: Σύμφωνα μὲ τὴν ἀρχὴ ὅτι οἱ συγγραφεῖς τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας ἀποφεύγουν συστηματικὰ τὴ χασμωδία (βλ. καὶ σ. 534 ὑποσημ. 1) ἴσως πρέπει νὰ υιοθετήσουμε τὸ μεσαιωνικὸν τύπο *πουλὶν* γιὰ νὰ θεραπεύσουμε τὴ χασμωδία. Γιὰ τὸν ἴδιο λόγο ἴσως πρέπει νὰ γράψουμε A 310 *σκοτάδιν*, Ἰντ. Μορ. 3 *ταίριν*, Ἰντ. Μορ. 13 *λιγάκιν*, Ἰντ. Μορ. 22 *χάρισμαν*, B 83 *δαμάκιν*, B 167 *ρεάλιν*, B 239 *πράμαν*, B 298 *σφάλμαν*, Ἰντ. B *λιγάκιν*, Γ 9 *θαράπειον*, Γ 85 *σπίτιν*, Γ 93 *καινούριον*, Γ 230 *ὄζόν*, Γ 252 *ραβδὶν*, Γ 321 *μπερτόνιν*, Γ 368 *παρτίδον*, Γ 449 *πράμαν*, Γ 464 *καλόν*. Γιὰ ἀνάλογες περιπτώσεις στὸν Ἐρωτοκρίτου βλ. Στ. Ἀλεξίου, Γλῶσσα καὶ στιχοιουργία τοῦ Ἐρωτοκρίτου στὴν ἔκδοση τοῦ Ξανθοῦδίδη, Κρ. Χρ. 23 (1971) 207.

στ. 23: *μπλιό*. Ὁ τύπος κατὰ τὸν Στ. Ἀλεξίου (Κριτικά στὸν Κορνάρο, ὁ.π., σ. 409) ἐπικράτησε στὸ νεώτερο κρητικὸ ἰδίωμα, γι' αὐτὸ τὸ λόγο ἴσως πρέπει νὰ γράψουμε παντοῦ *πλιό*. Πρβ. καὶ Γλωσσάριο Ἐρωτοκρίτου (ἔκδ. 1915) λ. *μπλιό*.

Κρ. ὑπ. Ἡ σημείωση τοῦ στίχου πρέπει νὰ μεταφερθεῖ ἀπὸ τὴ σ. 77 στὴ σ. 78. Ἐπίσης τοῦ B 47 ἀπὸ τὴ σ. 99 στὴ σ. 100 καὶ τοῦ B 279 ἀπὸ τὴ σ. 112 στὴ σ. 113.

στ. 25: Γρ. *τοῦτον* γιὰ θεραπεία τῆς χασμωδίας. Γιὰ τὴν προσθήκη τοῦ -ν στὸ οὐδ. τῆς ἀντων. βλ. Στ. Ἀλεξίου, Γλῶσσα καὶ στιχοιουργία τοῦ Ἐρωτοκρίτου, ὁ.π., σ. 207.

ἴσως πρέπει νὰ γράψουμε *γιαφεντιά* γιὰ θεραπεία καὶ τῆς δεύτερης χασμωδίας στὸ στίχο. Γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ ἡμίφωνου *γι-* ἀνάμεσα στὰ ἄρθρα *ή, οί,* καὶ στίς ἐπόμενες λέξεις πού ἀρχίζουν ἀπὸ *ά-, ό-, έ-,* γιὰ θεραπεία τῆς χασμωδίας, βλ. τὴν παρατήρηση τῆς κ. Μ.

1. Ἄλλοι ὅμως ἢ κ. Μ. διατηρεῖ τοὺς διπλοὺς τύπους, ὅπως *σέρνω-σύρνω, ὄντας-ὄντες* κ.ἄ.